

PHOENIX

H

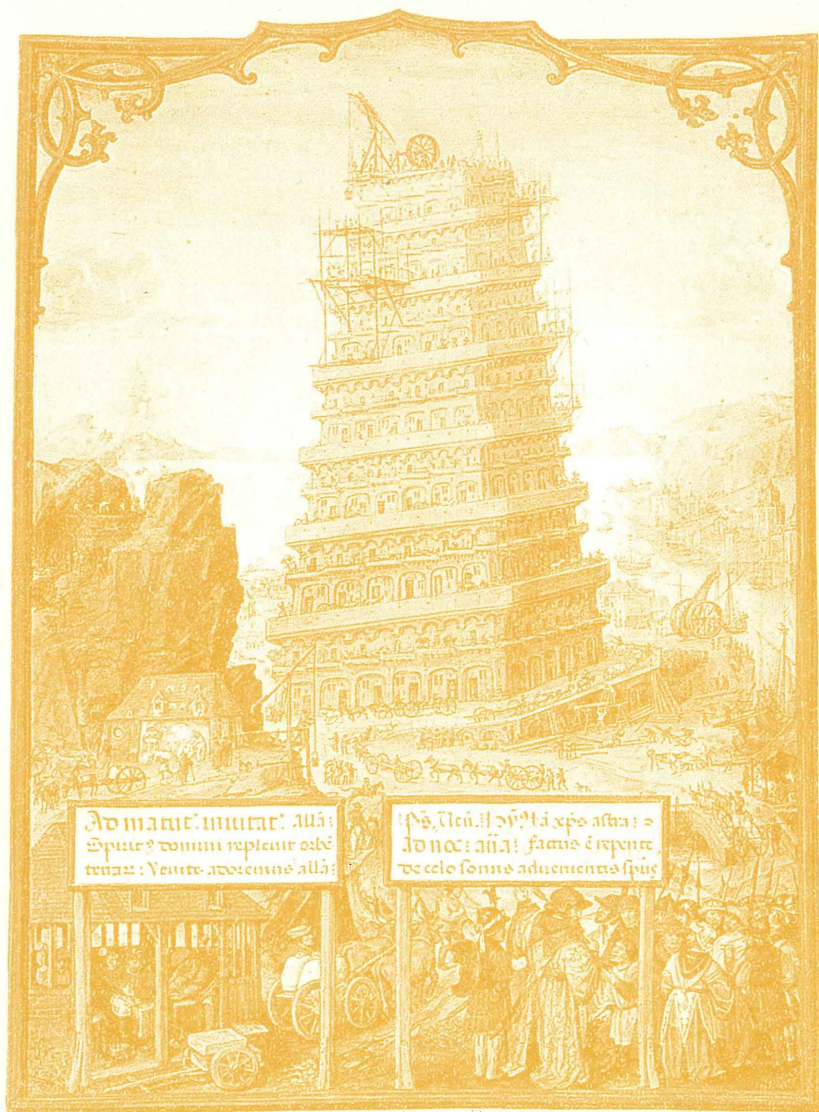
O

E

N

I

X

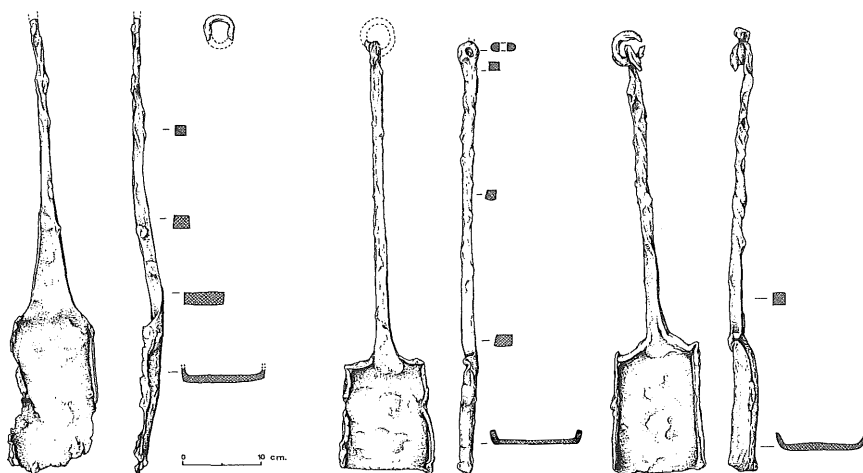
Contactadressen van de afdelingen van „Ex Oriente Lux”

AMERSFOORT	Mevr. D.A.M. Hendriks-Hoek, Borgesiuslaan 45, 3818 JV Amersfoort
AMSTERDAM	Mevr. Dr. F.A. Tjerkstra, Oude Turfmarkt 129, 1012 GC Amsterdam
APELDOORN	Prof. dr. H.G.L. Peels, Motetstraat 2, 7323 LE Apeldoorn
ARNHEM	Mevr. M.M. Bos-Leblanc, Utrechtseweg 292, 6812 AR Arnhem
DORDRECHT	Drs. R.G.H. Schenk, Hooge Nieuwstraat 207, 3311 AJ Dordrecht
EINDHOVEN	D.A. Rabbinowitsch, Bessenvlinderstraat 163, 5641 ED Eindhoven
's-GRAVENHAGE	Mevr. J.M. de Munck, De Sav. Lohmannlaan 21, 2566 AG 's-Gravenhage
GRONINGEN	Mevr. Drs. G.J.C. Labuschagne, Blekenweg 35, 9753 JM Haren
HAARLEM	Mevr. R.M. Schaap-Fictoor, Boerlagestraat 8, 2041 VE Zandvoort
's-HERTOGENBOSCH	Drs. J. Croonen, v.d. Does de Willeboissingel 10, 5211 CA 's-Hertogenbosch
HOORN	Drs. G.M. Kelder, L. de Colignylaan 8, 1623 MD Hoorn
KAMPEN-ZWOLLE	Prof. drs. G. Kwakkel, Dravik 23, 8265 EW Kampen
LEEWARDEN	Mw. Dr. M. Hommema-van Eek, P. Potterstraat 32, 8932 KL Leeuwarden
LEIDEN	Drs. W. Burggraaff, Maredijk 111, 2316 VW Leiden
MAASTRICHT	Dhr. en Mw. Opdenakker-Cuypers, St. Hubertuslaan 49c, 6212 BH Maastricht
NIJMEGEN	Drs. S.F. van der Kooi, Prof. v.d. Veldenstr. 29, 6524 PN Nijmegen
ROTTERDAM	F. van Koppen, Kaiserstraat 8A, 2311 GR Leiden
TWENTE	Mevr. Drs. M.Ch. Leeuwenburg-Bugge, Van den Vondelstraat 5, 7471 XV Goor
UTRECHT	P.S.F. van Keulen, R. Wallenberglaan 122, 3572 WR Utrecht
ZUTPHEN	Mevr. I.M. Rebergen, Oude Wand 49, 7201 LK Zutphen
BELGIË	Dr. M. Coenen, Departement Oosterse en Slavische Studies, Blijde Inkomststraat 21, B-3000 Leuven

Algemeen Secretariaat: Ex Oriente Lux, Postbus 9515, 2300 RA Leiden, tel. 071-5272016 (alleen dinsdagochtend), postgiro 229501.

Omslag: Breviarum Grimani. De torenbouw van Babel. Uit de werkplaats van Alexander en Simon Bening, Brugge 1510-1520. Bevindt zich nu in de Biblioteca Nazionale Marciana te Venetië.

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap
EX ORIENTE LUX

Drie wierookscheppen uit de 8e eeuw v.o.j. Skirball Museum. (uit: *Israel Exploration Journal* 36, p. 184) Zie bijdrage DE GEUS.

INHOUD

Voorwoord van de redactie	2
Personalia Orientalia	3
Elite en goddelijk koningschap in Egypte aan het eind van de Achttiende Dynastie	JACOBUS VAN DIJK 7
Dertig jaar opgravingen op Tel Dan, Israël, Deel 2.....	C.H.J. DE GEUS 21
A Tale of Two Cities: Twee nieuwe Hettitische provinciale centra	THEO VAN DEN HOUT 39

PHENIX

is een bulletin van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap „Ex Oriente Lux” en wordt driemaal per jaar in opdracht van het Bestuur uitgegeven. Het staat onder redactie van M.L. FOLMER, C.H.J. DE GEUS, Th.P.J. VAN DEN HOUT, A.A. LOOSE (eindredacteur), W.H. VAN SOLDT en L.M.J. ZONHOVEN.

De contributie voor het Genootschap bedraagt fl. 45,- per jaar (1 april-31 maart), voor jeugdleden tot 25 jaar fl. 22,50. Hiervoor ontvangen de leden Phoenix en de Nieuwsbrief, worden zij uitgenodigd voor de door plaatselijke afdelingen te organiseren lezingen, kunnen zij zich tegen gereduceerde prijs abonneren op het „Jaarbericht Ex Oriente Lux” en de serie „Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap Ex Oriente Lux”, en kunnen zij gebruik maken van de bibliotheek van het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten te Leiden. Het Genootschap heeft plaatselijke afdelingen in Amersfoort, Amsterdam, Apeldoorn, Arnhem, Dordrecht, Eindhoven, Friesland, 's-Gravenhage, Groningen, Haarlem, 's-Hertogenbosch, Hoorn, Kampen-Zwolle, Leeuwarden, Leiden, Maastricht, Nijmegen, Rotterdam, Twente, Utrecht en Zutphen.

Het secretariaat van het Genootschap is gevestigd: Witte Singel 25 (gebouw 1173, 1ste etage) te Leiden; de secretaresse is als regel dinsdagochtend aanwezig; tel. 071-5272016. *Postadres*: Ex Oriente Lux, Postbus 9515, 2300 RA Leiden. Bank: Amro Leiden, rek. n°. 45.18.09.009, Postgiro 229501, tevens adres van de redactie van Phoenix. Redactie Jaarbericht Ex Oriente Lux: Prof. dr. M. HEERMA VAN VOSS (egyptologie), Dr. G. VAN DRIEL (archeologie van Voor-Azië), Prof. dr. K.R. VEENHOF (semitische filologie en geschiedenis van het Oude Nabije Oosten; redactiesecretaris).

Het dagelijks bestuur van het Genootschap is als volgt samengesteld: Prof. dr. K.R. VEENHOF, voorz. en redactie publ.; Prof. dr. M. STOL, secr.; Drs. A.A. LOOSE, namens redactie *Phoenix*; Dr. A.C.V.M. BONGENAAR, penningm.; Prof. dr. A. VAN DER KOOIJ, contact met afdelingen; Dr. D.J.W. MEIJER; Dr. J. DE ROOS, lezingenprogramma, Mevr. Drs. K. DUISTERMAAT, publicaties. In het Algemeen Bestuur hebben zitting: Prof. dr. A. SCHOORS (Leuven), Dr. K.J.H. VRIEZEN (Utrecht), Prof. dr. M. HEERMA VAN VOSS (Voorschoten), Mevr. G. PIKET (Den Haag), Mevr. Drs. E. DE RANTIZ-LABOUCHERE (Den Haag), Prof. dr. H.D. SCHNEIDER (Leiden).

Dr. M. COENEN, Departement Oosterse en Slavische Studies, Blijde Inkomststraat 21, B-3000 Leuven, België, is secretaris van de Belgische afdeling van Ex Oriente Lux, die lezingen in Antwerpen, Hasselt en Leuven organiseert.

VOORWOORD VAN DE REDACTIE

Met ingang van jaargang 1998 heeft dr. C.H.J. DE GEUS zich teruggetrokken uit de redactie van *Phoenix*, waar hij sinds 1988 deel van uit heeft gemaakt (zie *Phoenix* 34,2 [1988]). Dr. de Geus is al sinds de jaren zeventig een zeer goede bekende voor de leden van Ex Oriente Lux en de lezers van *Phoenix*. Vele jaren was hij lid van het Algemeen en het Dagelijks Bestuur van de vereniging (sinds 1975), met als taak het samenstellen van het lezingenprogramma en het onderhouden van de contacten met de afdelingen. Bij de leden is Dr. de Geus vooral bekend door zijn talrijke bijdragen aan *Phoenix*, met name op het gebied van de Palestijnse archeologie, en door de vele lezingen die hij voor de afdelingen van ons genootschap in

Nederland en België gehouden heeft. Ex Oriente Lux is Dr. de Geus zeer dankbaar voor zijn enorme en belangeloze inzet gedurende al deze jaren. Dr. de Geus trekt zich terug in verband met zijn naderende pensionering. Tot die tijd is hij nog verbonden als universitair hoofddocent bij de vakgroep Talen en Culturen van het Midden-Oosten van de Rijksuniversiteit Groningen (Klassiek-Hebreeuws en de archeologie van Palestina).

Belangrijke mededeling! Dubbel themanummer!

Het themanummer dat normaal als tweede van de drie jaarlijks te verschijnen Phoenix-bulletins bij de lezers in de bus valt, wordt dit jaar extra dik. Het thema van dit jaar — dat al met de omslag-illustratie van de Toren van Babel wordt aangekondigd — omvat alle Semitische en Niet-Semitische talen van het Oude Nabije Oosten. Dit is een zó veelomvattend onderwerp dat de redactie heeft besloten dit onder te brengen in een **dubbel themanummer Phoenix 44,2/3 De Talen van het Oude Nabije Oosten** dat in de tweede helft van dit jaar zal verschijnen.

PERSONALIA ORIENTALIA

Op 15 mei 1997 aanvaardde dr. W. JAC. VAN BEKKUM, docent Hebreeuws bij de afdeling Talen en Culturen van het Midden Oosten te Groningen, in Amsterdam zijn ambt van bijzonder hoogleraar in de geschiedenis en cultuur van het hedendaagse Jodendom. De titel van zijn oratie was: *Vertrouwde Vervreemding: joodse zelfdefinitie in pre-moderne en moderne tijd*. Dr. van Bekkum is de lezers van *Phoenix* bekend uit zijn recente bijdrage aan vol. 41,3 (1995) over „Heiligheid en heiliging in het Jodendom”. Zijn eigenlijke specialisme is de Middeleeuwse Hebreeuwse liturgische poëzie. In Amsterdam volgt dr. van Bekkum mevrouw Prof. dr. R. Fuks-Mansfeld op.

Op 4 september 1997 promoveerde C.H. REINTGES aan de Rijksuniversiteit Leiden op een proefschrift getiteld *Passive Voice in Older Egyptian. A Morpho-Syntactic Study*. Promotor was prof. dr. J.F. Borghouts. De auteur behandelt drie van de vier passieve vervoegde werkwoordsvormen die het Klassiek-Egyptisch kent. Deze drie wijken morfologisch van elkaar af: het „echte” passief-1 wordt gekenmerkt door een *oe*-morfeem achter de werkwoordstam (geschreven *w*); het passief-2 door een passiveringselement *-toe* (*tw*) dat actieve werkwoordsvormen passief maakt en dat verschijnt na de werkwoordstam (en bij het perfectum achter het tijdsomorfeem *-n-* dat na de stam staat); en het passief-3 door een verdubbeling van de laatste stammedeklinker. Er zijn dus minstens drie mogelijkheden om uit te drukken dat het grammaticaal subject de ondergaande persoon is, wat zich ongemakkelijk verdraagt met het passiefmodel van de generatieve grammatica, de richting van waaruit de vraagstelling benaderd wordt. Het passief-1 en passief-3 onderscheiden zich van het passief-2 door hun perfectiviteit, d.w.z. dat de handeling als een ondeelbaar geheel, als een punt in de tijd weergegeven wordt. Terwijl het passief-3 alleen als toekomstige werkwoordsvorm optreedt, hebben het

passief-1 en het passief-2 gemeen dat ze in alle tijdsbereiken kunnen voorkomen. Het passief-2 is het minst gespecificeerd in het gebruik, en dus het breedst inzetbaar.

Op 18 september 1997 promoveerde L.M.J. ZONHOVEN aan de Rijksuniversiteit Groningen op een proefschrift met de titel *Studies on the sdm.t=f form in classical Egyptian*. Promotores waren prof. dr. H. te Velde en prof. dr. G. Burkard. De in de titel genoemde vervoegde werkwoordsvorm uit het Middegyptisch wordt gebruikelijk in de vertalingen opgevat als een absoluut-verleden tijd. Zonhoven concludeert echter in zijn studie dat het een relatief-toekomstige tijd is, dat wil zeggen een tijd die een gebeurtenis plaatst in een toekomst die gerelateerd is aan een niet absoluut punt in de context. Bij de ontkenning van de betreffende vervoëging van het werkwoord 'horen' geeft Zonhoven deze betekenis weer door te vertalen 'hij zal (zou) nog horen, maar nu (toen) nog niet'.

Op 25 september 1997 promoveerde N.C. VELDHUIS aan de Rijksuniversiteit Groningen op een proefschrift getiteld *Elementary Education at Nippur. The Lists of Trees and Wooden Objects*. Promotores waren prof. dr. H.J. Drijvers en prof. dr. P. Michalowski. In zijn proefschrift houdt de auteur zich bezig met de schrijversopleiding in de Oudbabylonische stad Nippur, een belangrijk centrum van schrijversactiviteit (eerste helft tweede millennium v.Chr.). Aspirant-schrijvers gingen hiervoor naar een echte school die geleid werd door een schrijver. De leerlingen doorliepen twee stadia. Het eerste, makkelijkere stadium was erop gericht het Sumerisch te leren, de taal die toen al was uitgestorven maar nog steeds werd gebruikt voor het opstellen van allerlei soorten teksten. Allereerst moesten uiteraard de tekens, de 'letters' van het spijkerschrift, geleerd worden, pas daarna kon men zich de taal gaan eigen maken. Dit werd bereikt door oefeningen met elementen van het schrift en het laten afschrijven en memoriseren van lijsten van (Sumerische) woorden met hun (Akkadische) betekenis, en het schrijven van oefencontracten en spreekwoorden. In het tweede, moeilijker stadium schreven de leerlingen literaire teksten. De auteur heeft een tekst uit het eerste stadium onder de loep genomen en deze vooral bekeken op zijn educatieve waarde. Het gaat om het eerste deel van een grote, thematisch geordende lijst van Sumerische woorden, dat zich bezighoudt met bomen en houten voorwerpen. In de Oudbabylonische tijd werden de lijsten door een leraar gedoceerd, die de tekst volledig uit het hoofd kende. Deze mondelinge traditie is de oorzaak van veel varianten in de verschillende bronnen. Pas in later tijd (vooral in het eerste millennium v.Chr.) werden de teksten meer gesystematiseerd en van een vaste Akkadische vertaling voorzien. Het is dan eerder een geschreven tekst, die in bibliotheken kon worden opgenomen. Het belangrijkste deel van het proefschrift bestaat uit een nieuwe editie van de lijst van bomen en houten voorwerpen, zoals die in de bronnen bewaard is. Een aantal nieuwe teksten wordt hier voor het eerst gepubliceerd.

Op 8 oktober 1997 promoveerde aan de Rijksuniversiteit Leiden mw. A.A.M. PRINS op het proefschrift *Hittite Neuter Singular – Neuter Plural. Some Evidence for a*

Connection, uitgegeven door de Research School CNWS, School of Asian, African, and Amerindian Studies, Leiden 1997. Promotor was prof. dr. J.J.S. Weitenberg. In deze dissertatie gaat de auteur in op de vraag in hoeverre het Hettitisch kan bijdragen aan de status van het neutrum (onzijdig) meervoud in het Proto-Indo-Europees (PIE), de te reconstrueren moedertaal, die aan de Indo-Europese (IE) talen ten grondslag moet liggen. Over het algemeen wordt aangenomen, dat in het PIE het neutrum meervoud slecht ontwikkeld was en de uitgang *-a*, die we daarvoor in het Hettitisch en de meeste IE-talen terugvinden (vergelijk bijv. Latijn *templa*) oorspronkelijk een enkelvoud was, dat abstracte en kollektieve begrippen aanduidde. Dat laatste verklaart waarom in het Hettitisch, net zoals in bijvoorbeeld het Grieks, het werkwoord in het enkelvoud staat als het onderwerp een neutrum meervoud is. De auteur betoogt, dat het proces waarbij de oorspronkelijke enkelvoud-uitgang op *-a* zich ontwikkelde tot wat uiteindelijk een neutrum meervoud werd, in het Hettitisch nog goed te zien is.

Op 20 oktober 1997 heeft dr. M.L. FOLMER aan de Vrije Universiteit te Amsterdam de Bulthuis van Oosternielandprijs gekregen voor haar in Leiden verdedigde proefschrift *The Aramaic Language in the Achaemenid Period. A Study in Linguistic Variation* (zie *Phoenix* 42,1 [1996]). Deze prijs wordt eens in de drie jaar beschikbaar gesteld voor een recente wetenschappelijke publicatie.

Wegens het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd nam op 4 november 1997 prof. dr. H. TE VELDE afscheid als gewoon hoogleraar in de Egyptologie aan de Faculteit der Letteren en in de Egyptische godsdienst aan de Faculteit der Godgeleerdheid en Godsdienstwetenschap van de Rijksuniversiteit Groningen. Hij deed dit onder enorme belangstelling met een rede getiteld *Het einde van de Oudegyptische religieuze traditie*, waarin hij de langzame neergang en de isolatie binnen het tempelritueel tijdens de Grieks-Romeinse overheersing schetst. De doodssteek kwam met de bekering van de Romeinse keizer tot het Christendom en de vervanging van de tempels door kerken.

Prof. te Velde heeft de Egyptologie 39 jaren gedoceerd: vanaf 1958 eerst als assistent van Prof. T.P. van Baaren, later als lector en hoogleraar. Zijn dissertatie *Seth – God of Confusion* uit 1967 is nog steeds een standaardwerk. Hij is altijd een actief en zeer gewaardeerd spreker binnen Ex Oriente Lux geweest.

Ter gelegenheid van zijn afscheid werd aan prof. te Velde niet alleen een feestbundel met 28 bijdragen, getiteld *Essays on Ancient Egypt in honour of Herman te Velde. Edited by J. van Dijk* (Groningen, Styx Publications, 1997) aangeboden, maar werd ook een minisymposium over „Het einde van religieuze tradities” georganiseerd. Sprekers waren, onder anderen, prof. dr. Th.P.J. van den Hout (Universiteit van Amsterdam), em. prof. dr. J.H. Claessen (Leiden), prof. dr. C. Auffarth (Tübingen) en dr. J. van Dijk (Groningen).

Een treuriger noot was dat uit de woorden van sprekers namens de Rijksuniversiteit Groningen opgemaakt kon worden dat met prof. te Velde het hoogleraarschap Egyptologie verdwijnt, en dat zelfs de kans dat de voorziening Egyptologie in Groningen nog gered kan worden van opheffing haast een wonder verlangt.

Op 11 november 1997 promoveerde R.B. TER HAAR ROMENY aan de Rijksuniversiteit Leiden *cum laude* op een proefschrift getiteld *A Syrian in Greek Dress. The Use of Greek, Hebrew, and Syriac Biblical Texts in Eusebius of Emesa's Commentary on Genesis*. Promotores waren prof. dr. L. Van Rompay en prof. dr. A. van der Kooy. Het proefschrift behandelt de commentaar op Genesis van Eusebius van Emesa (4de eeuw). Eusebius werd geboren te Edessa (Syrië), alwaar hij tweetalig, Grieks en Syrisch, werd opgevoed. Later in zijn leven werd Eusebius bisschop van Emesa. Eusebius behoort tot de traditie van de Antiocheense methode van schriftuitleg. Hij heeft verschillende geschriften op zijn naam staan, waaronder de commentaar op de Griekse vertaling van Genesis. Aan deze commentaar is het proefschrift gewijd. Tot voor kort was de tekst hiervan slechts bekend uit Griekse fragmenten. Toen in 1980 de Armeense vertaling van deze commentaar werd gepubliceerd, beschikte de wetenschappelijke wereld plotsklaps over een bijna volledige versie van deze tekst. In het eerste deel van het proefschrift worden de verschillende tekstgetuigen besproken die Eusebius zelf aanhaalt. Ook wordt Eusebius' methode van exegese scrutineus onderzocht. In het tweede deel van het proefschrift worden alle passages van Eusebius' commentaar behandeld, waarin door Eusebius alternatieve, d.w.z. van de Septuaginta (Griekse vertaling) afwijkende lezingen van de Genesistekst worden aangedragen. Deze passages zijn voorzien van een uitgebreid filologisch commentaar. Sedert de 17de eeuw speelt de vraag naar de betekenis van Eusebius' aanduidingen 'de Hebreëer' en 'de Syriër' (gevolgd door een Griekse tekst) een belangrijke rol in het wetenschappelijk discours. Dit proefschrift toont aan dat de aanduiding 'de Syriër' verwijst naar de Syrische Bijbeltekst en dat de aanduiding 'de Hebreëer' verwijst naar de Hebreeuwse grondtekst en niet naar twee anonieme vertalers. De auteur van het proefschrift laat ook zien dat Eusebius groot belang hechtte aan de Hebreeuwse grondtekst, hoewel hij deze zelf niet kon raadplegen en daartoe alleen maar toegang had via informanten.

ELITE EN GODDELIJK KONINGSCHAP IN EGYPTE AAN HET EIND VAN DE ACHTTTIENDE DYNASTIE

JACOBUS VAN DIJK

In een even vermakelijke als scherpzinnige column in NRC-Handelsblad schreef Hans REE enkele jaren geleden dat ooit, wanneer wij in staat zullen zijn niet alleen onze correspondentie, maar ook onszelf binnen een paar seconden van de ene naar de andere kant van de wereld te faxen, de wensdroom van iedere politicus in vervulling zal gaan dat de hele wereld bevolkt zal zijn met kopieën van hemzelf. „Van Gibraltar tot Helsinki zal Europa bevolkt worden door kopieën van Helmut Kohl”, en hoeveel ellende zou de door de IRT-affaire en zijn eigen publicitaire loslippigheid geplaagde Ed van Thijn niet zijn bespaard als hij „zijn functies van burgemeester, minister en journalist tegelijk had kunnen vervullen en als ook de hem op handen dragende Amsterdamse bevolking uit Van Thijns had bestaan”. Ree ziet dit als de benadering van een andere droom, beschreven door Elias CANETTI, die meende dat het altijd de heimelijke wens van iedere heerser is geweest „de enige mens (te) zijn die is overgebleven, alle anderen zijn weg”. „Daarom dreven zij hun onderdanen en tegenstanders bij miljoenen de dood in en namen zij hun dienaren mee in het graf”.

Nu is de voorstelling dat de Egyptische farao's bij hun begrafenis hun dienaren lieten doden om ze mee te kunnen nemen in hun piramide een wijdverbreid en door Hollywood gretig gecultiveerd misverstand, maar toch deed Ree's column mij onmiddellijk denken aan het Oude Egypte. Daar doet zich namelijk het merkwaardige verschijnsel voor dat de gelaatstrekken van beelden van de meest hooggeplaatste personen een sterke gelijkenis vertonen met die van de regerende koning, zozeer zelfs dat het soms mogelijk is een anoniem, d.w.z. niet van inscripties voorzien beeld alleen op grond van deze gelijkenis in een bepaalde regeringsperiode te dateren.

Een mooi voorbeeld van dit fenomeen is een beeld van een zgn. standaarddrager uit de grote cachette van Karnak¹ (fig. 1) dat blijkens de inscripties op de rugpilaar ooit toebehoorde aan een zekere Sjosjenk, een zoon van

¹ Cairo CG 42194; G. Legrain, *Statues et statuettes de rois et de particuliers* III (Cairo 1914), 3-4, Pls. III-IV. Het beeld is verschillende keren in Europa geëxposeerd geweest, o.a. in het Rijksmuseum in Amsterdam in 1960 en in Brussel en verschillende steden in Duitsland in 1975-76. Kleurenfoto's en een korte bespreking zijn te vinden in Edna R. Russmann en David Finn, *Egyptian Sculpture: Cairo and Luxor* (Austin, Texas/Cairo 1989), 142-144, nr. 66.

Fig. 1 — Cairo CG 42194 (uit G. Legrain, *Statues et statuettes de rois et de particuliers III*, Cairo 1914), pl. III.

farao Osorkon I, die hogepriester van Amon was tijdens de regering van zijn vader, omstreeks 984-978 v. Chr. Ondanks deze inscriptie is het toch niet mogelijk de identiteit van de oorspronkelijke eigenaar van deze sculptuur met zekerheid te achterhalen, want het lijdt geen twijfel of het beeld is door Sjosjenk geïsurpeerd: op grond van stilistische criteria staat onomstotelijk vast dat het hier gaat om een meesterwerk van de Egyptische beeldhouwkunst uit het eind van de 18e dynastie, ca. 1350 v. Chr. (fig. 2). Ook Sjosjenk was kennelijk al onder de indruk van de kwaliteiten van het beeld, want hij heeft het zich bijna vier eeuwen later toegeëigend door de inscripties van de oorspronkelijke, lang gestorven eigenaar te verwijderen en ze te vervangen door zijn eigen. Bovendien liet hij, zoals in zijn tijd gebruikelijk was, figuren van Amon en Osiris in reliëf aanbrengen op de borst en de voorschoot van de afgebeelde persoon. De Belgische egyptoloog Pierre GILBERT schreef over dit beeld het volgende:

„Le visage est celui de Toutankhamon. Non que la statuette soit un portrait de lui. Mais, de même que la coutume était de prêter au dieu quelque chose du visage de son fils, le pharaon régnant, de même il paraissait convenable d'étendre cette ressemblance à tous les particuliers. Sans écarter de ce mimétisme un soupçon de flatterie, il faut en attribuer le principe au désir de ramener tous les hommes au divin que représentait le roi. Chaque règne entraînait vers l'Au-delà une génération déjà fraternelle.”²

Hier wordt niet alleen het beeldhouwwerk op grond van de gelijkenis met Toetanchamon gedateerd in diens regeringsperiode, maar tevens wordt voor deze gelijkenis een verklaring gegeven. In de eerste plaats wijst Gilbert erop dat niet alleen privé-personen op hun vorst kunnen lijken, maar dat de koning zelf op de goden lijkt. Inderdaad zijn van dit laatste talloze voorbeelden te geven. In reliëfs en schilderijen waarin de koning in het gezelschap van de goden wordt afgebeeld, aan hen offert of rituelen voor hen verricht, zijn koning en goden behalve door inscripties alleen door kleding, kronen, scepters etc. van elkaar te onderscheiden; hun gelaatstrekken zijn dezelfde. In het graf van Toethmosis IV worden de goden bij wie de gestorven koning zich in het hiernamaals voegt met dezelfde wipneus afgebeeld als hijzelf, en in het graf van zijn opvolger Amenhotep III hebben de goden dezelfde grote, enigzins scheef staande, amandelvormige ogen als de koning. Godenbeelden kunnen vaak zonder veel moeite aan een bepaalde regering worden toegeschreven, ook als er geen inscripties op staan, door ze te vergelijken met koningsbeelden uit dezelfde periode. Wanneer, zoals geregeld voorkomt, alleen de kop van een beeld bewaard is gebleven, is het dan ook

² P. Gilbert, *CdE* 36 (1961), 49.

Fig. 2 — *idem*, pl. IV.

niet altijd duidelijk of we met een beeld van de koning dan wel met één van bijvoorbeeld de god Amon, respectievelijk met een beeltenis van de koningin dan wel met één van de godin Moet te maken hebben.

Gilbert zegt vervolgens dat de Egyptenaren door de mensen (of zelfs: *alle* mensen) met dezelfde gelaatstrekken af te beelden als de koning de wens tot uitdrukking brachten deze te herleiden tot het goddelijke dat door de koning wordt belichaamd; zo creëerde iedere regeringsperiode een generatie van ‘verwanten’ die men met zich mee nam naar het hiernamaals. Met deze laatste, enigszins cryptisch geformuleerde opmerking zijn we bijna weer terug bij de voorstelling van Canetti en Hollywood, zij het dat het ‘meenemen’ van ondergeschikten hier niet concreet maar figuurlijk wordt opgevat. Toch is ook op deze minder letterlijke voorstelling van zaken wel het een en ander af te dingen. In de eerste plaats is het zeker niet zo, dat de gelijkenis van privé-persoon met koning en goden geldt voor „tous les particuliers”. Het laten vervaardigen van beelden was een kostbare zaak die alleen de top laag van de bevolking, de met het hof, het landsbestuur of de tempel verbonden elite, zich kon veroorloven en die, althans nominaal, vaak het uitvloeisel was van een koninklijke gunst. De koning, en hij alleen, kon beschikken over het materiaal en de handwerkslieden en kunstenaars die een dergelijk beeld konden maken. Lang niet iedereen had toegang tot de officiële hofkunst en kon zich laten afbeelden volgens de officiële richtlijnen die golden in wat wel is omschreven als „a well organized network of royal workshops throughout Egypt, closely supervised by the state”.³ Bovendien is het zo dat er vaak een groot contrast valt aan te wijzen tussen de geïdealiseerde, van konings-‘portretten’ afgeleide manier waarop bijvoorbeeld de grafeigenaar zich in de schilderijen in zijn grafkapel laat afbeelden enerzijds, en de afbeeldingen van zijn personeel anderzijds. Bij de laatste is veel vaker sprake van een zeker realisme, al gaat het vermoedelijk eerder om het neerzetten van een bepaald type dan om een reëel portret van één bepaalde persoon. Zo worden boeren en handwerkslieden vaak met ruige, ongekamde haren en stoppelbaarden afgebeeld en hebben ze soms grote gekromde neuzen lang voordat de Ramessidische farao’s dit karakteristieke kenmerk van hun familie in de officiële kunst populair maakten. Het is dus alleen de elite die zich met dezelfde gelaatstrekken als de farao laat afbeelden. Maar werd dit uitsluitend met het oog op het hiernamaals gedaan, zoals Gilbert schijnt te impliceren? In het geval

³ W.R. Johnson, *Amarna Letters* 3 (1994), 129-149 [130 n. 6]. Edna Russmann (*MDAIK* 51 [1995], 273) merkt dan ook terecht op: „It is a truism that Egyptian sculpture reflects the style of royal statuary; in a very real sense, the royal style is Egyptian style”.

van grafkunst zou men zich dat nog enigszins kunnen voorstellen, maar veel rondsculptuur werd al bij iemands leven in de tempel opgesteld en zulke beelden vervulden al diverse cultische functies tijdens het leven van de afgebeelde persoon.

Het feit dat de gelijkenis van hooggeplaatste privé-personen en koning parallel loopt met die van koning en goden maakt duidelijk dat dit fenomeen niet los gezien kan worden van het dogma van het goddelijk koningschap dat in de Oudegyptische cultuur een centrale positie inneemt. Over dit onderwerp is al zeer veel geschreven, waarbij vooral het grote boek van H. FRANKFORT, *Kingship and the Gods: A Study of Ancient Near Eastern Religion as the Integration of Society & Nature* (Chicago, 1948) en het veel kleinere, maar niet minder belangrijke boek van G. POSENER, *De la divinité du pharaon* (Paris, 1960) als klassiek gelden. Posener's boekje kan in veel opzichten als een antwoord op Frankfort worden beschouwd; tegenover de grote nadruk die deze laatste op de theologische theorie van het sacrale koningschap legt, betoogt Posener dat deze theorie vooral van toepassing was op het ambt en niet zozeer op de persoon van de koning, die door zijn onderdanen toch vaak geheel en al als een mens werd beschouwd. Natuurlijk kan men op dit punt moeilijk generaliseren; de Egyptische cultuur heeft meer dan 3000 jaar bestaan en is in tegenstelling tot wat vaak wordt beweerd wel degelijk aan allerlei veranderingen onderhevig geweest. Ook de positie van de koning is niet steeds dezelfde gebleven; in sommige perioden werd het goddelijke aspect van de farao meer benadrukt dan in andere en bovendien gaat het sacrale van het koningschap lang niet altijd hand in hand met de feitelijke macht van de koning. Hetzelfde geldt voor de structuur van de maatschappij en de plaats die daarin wordt ingenomen door de elite; ook die is niet constant, maar afhankelijk van allerlei veranderende factoren, waarvan vooral het al of niet aanwezig zijn van een sterk centraal gezag in de persoon van de farao een belangrijke rol speelt. Met het oog op deze verscheidenheid zal ik mij voor de rest van mijn betoog beperken tot één bepaalde periode van de Egyptische geschiedenis, die van het Nieuwe Rijk, en wel speciaal tot één episode daarin, die plaatsgreep aan het eind van de 18e dynastie, de tijd waaruit ook het bovengenoemde door Sjosjenk geïsurpeerde beeld stamt.

Het koningshuis van de 18e dynastie, ook wel de Toethmosiden genoemd, was voortgekomen uit de bevrijdingsoorlog die gevoerd moest worden om de Hyksos uit Egypte te verdrijven. De bezetting van het land door deze indringers van buiten was een traumatische ervaring voor de Egyptenaren geweest, waarover nog eeuwen later werd gesproken en geschreven; het

was namelijk in Egypte's lange geschiedenis nooit eerder voorgekomen dat buitenlandse vorsten in staat waren geweest het land te veroveren. De farao's van de 18e dynastie zijn dan ook in belangrijke mate militairen en een groot deel van de geschiedenis van de dynastie wordt bepaald door militaire activiteiten. Egypte gaat nu zelf op veroveringstochten en onderwerpt een groot deel van het huidige Syrië-Palestina; pas hoog in het noorden, aan de bovenloop van Eufraat en Tigris, stuiten zij op een onneembare barrière, het Hurritische rijk van Mitanni, waarmee na jarenlange strijd uiteindelijk onder de regering van Toethmosis IV een verdrag wordt gesloten, dat het machts-evenwicht in het Nabije Oosten voor enkele decennia zal vastleggen. Voortaan is de buitenlandse politiek, en dus het militaire beleid, erop gericht deze status quo te handhaven; zonodig worden opstandige vazallen in Syrië-Palestina of in Nubië bedwongen, maar van grote militaire ondernemingen is geen sprake meer. Tijdens de regering van Toethmosis' zoon Amenhotep III heerst dan ook vrede en beleeft Egypte een grote culturele bloeiperiode. De ongekende rijkdommen die uit de buitenlandse territoria naar Egypte vloeien, komen in de eerste plaats ten goede aan de tempels; de priesters die deze besturen krijgen daardoor een steeds grotere invloed op de economie en het bestuur van het land. De feitelijke machtspositie van de koning, nu een vredevorst, wordt door deze ontwikkeling op twee fronten ondermijnd: enerzijds is het leger, zijn traditionele machtsbasis, niet langer zo belangrijk als voorheen, anderzijds wordt de economische politiek in toenemende mate bepaald door een bestuurlijke elite die geconcentreerd is in de grote tempels met hun uitgestrekte landerijen en andere rijke bezittingen. Het primaat van de koning op bestuurlijk en politiek niveau wordt hierdoor uitgehold en de nadruk komt meer dan voorheen op zijn sacrale, symbolische functie te liggen.

De godsdienstige revolutie die door de volgende farao, Amenhotep IV, wordt teweeggebracht kan dan ook deels worden gezien als een reactie op deze ontwikkeling.⁴ Deze koning schuift de traditionele goden van Egypte aan de kant en propageert de verering van één enkele, unieke god, de Aton („zonnescijf”), die bovendien niet langer in mensen- of dierengedaante of in een mengvorm van beide wordt afgebeeld, zoals nog met de traditionele zonnegod het geval was, maar uitsluitend in zijn voor iedereen zichtbare verschijningsvorm, een zonnescijf met stralen. De koning sticht een nieuwe hoofdstad op maagdelijke bodem (Achet-Aton, „Aton's Horizon”; tegenwoordig bekend onder de naam Amarna), verandert zijn naam in Achnaton

⁴ Cf. E. Cruz-Uribe, „A Model for the Political Structure of Ancient Egypt”, in D.P. Silverman (ed.), *For His Ka: Essays offered in Memory of Klaus Baer* (Chicago 1994), 50-51.

(„Hij die weldadig is voor Aton”), laat de tempels van de traditionele goden sluiten en hun namen en voorstellingen – en met name die van de god Amon van Thebe – van de monumenten verwijderen. Ook in religieus opzicht plaatst Achnaton zich nog meer in het centrum dan zijn voorgangers, want hoewel de ‘nieuwe’ god voor iedereen zichtbaar aan de hemel straalt en niet langer verborgen is in het alleen voor ingewijde, in naam van de koning optredende priesters toegankelijke duister van de traditionele tempels, benadrukt Achnaton steeds opnieuw dat hij de unieke zoon van de Aton is en dat hij de enige is die de god kent. Met deze omwenteling berooft hij de tempels en de ermee verbonden priesterlijke elite in één klap zowel van hun religieuze monopolie-positie als van hun economische en bestuurlijke macht en herstelt daarmee op beide terreinen het primaat van het koningschap.

De oude elite verliest haar positie aan een nieuwe, die voor het grootste deel bestaat uit personen die geen banden hebben met de oude families en die door Achnaton zelf geselecteerd worden; zij worden geacht volstrekt loyaal en ondergeschikt aan de koning te zijn. Dit blijkt overduidelijk uit de ‘autobiografische’ inscripties die deze nieuwe elite in hun graven laat aanbrengen; ook in vroeger tijden benadrukten dergelijke teksten dat men door de koning was uitverkoren, maar daarbij werd vermelding van eigen opleiding en kwaliteiten niet geschuwd en werden vaak de namen van vader en moeder en overige familieleden genoemd. Achnaton’s nieuwe elite benadrukt daarentegen juist dat men door de koning is uitgekozen ondanks (of liever gezegd: dankzij) het feit men vóór die tijd niets voorstelde; termen als *ḥwꜣꜣw* (‘arme drommel’) en *nmḥw* (‘wees’) worden gebruikt om deze achtergrond te beschrijven. Achnaton heeft zijn nieuwe hofhouding dan ook niet enkel uitgekozen of simpelweg benoemd, maar hij heeft hen ‘gemaakt’, ‘gebouwd’, ‘doen ontstaan door zijn Ka’. Vóór het ingrijpen van de koning bestonden zij eenvoudig niet; hun leven begint nu pas, nu zij door de koning tot leven zijn gewekt en door zijn ‘onderwijzing’ tot effectieve dienstbaarheid aan de koning in staat zijn gesteld.⁵ Van geen enkel lid van de nieuwe elite kennen wij dan ook de familie-achtergrond; in hun graven ontbreken de namen van hun ouders. Onder deze omstandigheden wekt het geen verbazing dat deze nieuwelingen in hun graf volgens de nieuwe canon worden afgebeeld die Achnaton voor zijn eigen beeltenis en die van zijn vrouw en dochters heeft geïntroduceerd (de zgn. Amarna-stijl): zij zijn door de koning gemaakt en lijken daarom ook uiterlijk op de koning.

⁵ Het contrast met de situatie vóór Amarna wordt uitvoerig besproken in H. Guksch, *Königsdienst: Zur Selbstdarstellung der Beamten in der 18. Dynastie* (Heidelberg 1994).

Het eind van de Amarna-periode is nog altijd met veel vragen omgeven, maar in elk geval betekende de dood van Achnaton tevens het einde van zijn revolutie; de nieuwe koning, het kind Toetanchaton („Levend beeld van Aton”) verlaat Amarna kort na zijn troonsbestijging en keert terug naar de oude hoofdsteden Memphis en Thebe. Hij verandert zijn naam in Toetanchamon en herstelt de traditionele cultussen. Toch is niet alles weer zoals voorheen. Tegenwoordig wordt algemeen aanvaard dat Achnaton's revolutie nooit had kunnen slagen zonder de steun van het leger en dat dit tijdens de Amarna-periode aanvankelijk een belangrijke rol speelde. Wij kennen in elk geval één grote militaire expeditie naar Nubië die in Achnaton's 12e regeringsjaar plaatsvond. Tegelijk doemt uit de diplomatieke correspondentie die het hof met de vazalvorsten in Syrië-Palestina voerde (de zgn. Amarna-brieven) het beeld op van verwaarlozing van de voor Egypte vitale belangen in deze streken. Het machtsevenwicht is daar inmiddels verstoord door de opmars van de Hettieten, die het rijk van Mitanni van de kaart vegen en nu een serieuze bedreiging voor de Egyptische territoria in het noorden vormen. Achnaton is kennelijk te zeer gepreoccupeerd met binnenlandse en religieuze aangelegenheden om actie te ondernemen en verliest hierdoor de steun van het leger. Het is dan ook de opperbevelhebber van de strijdkrachten, Horemheb, die de drijvende kracht is achter de terugkeer naar Memphis en Thebe.⁶ Dit betekent ook dat, ondanks het herstel van de traditionele tempelcultus, het niet opnieuw de tempel-elite, maar de militairen zijn die nu in het centrum van de macht staan. Toetanchamon is nog maar een kind wanneer hij de troon bestijgt en is bovendien de allerlaatste telg van de dynastie. Horemheb benoemt zichzelf daarom tot kroonprins en erfopvolger en bestuurt Egypte als regent; daarbij is hij vooral gericht op de buitenlandse politiek en het verdedigen van Egypte's bedreigde belangen in Syrië-Palestina. Het binnenlands bestuur delegeert hij aan de opzichter van het schathuis Maya,⁷ die verantwoordelijk is voor het herstel van de tempels en de economie. Beide mannen behoorden oorspronkelijk tot Achnaton's nieuwe elite en maken nu de dienst uit in het Egypte van de Restauratie. Van Horemheb is dit weliswaar niet met zekerheid gedocumenteerd, maar al in Toetanchamon's eerste jaar is hij de hoogste militaire gezagdrager en hij moet daarom tijdens de voorgaande jaren carrière hebben gemaakt. Het is daarom goed mogelijk dat hij, zoals

⁶ J. van Dijk, „Horemheb en de strijd om de troon van Toetanchamon”, *Phœnix* 40 (1994), 62-78.

⁷ id., „The Overseer of the Treasury Maya: A Biographical Sketch”, *OMRO* 70 (1990), 23-28 en „A Statue Base of May(a) in Copenhagen”, *OMRO* 71 (1991), 7-12.

vaak is gesuggereerd, moet worden geïdentificeerd met de legeraanvoerder Paätenemheb die een onvoltooid graf in Amarna had. Het feit dat wij niets over zijn familie-achtergrond weten is geheel in overeenstemming met de reeds genoemde situatie met betrekking tot Achnaton's nieuwe elite. Maya behoorde zeker tot deze uitverkorenen; hij bezat een groot rotsgraf in Amarna. In zijn latere grafgebouw in de dodenstad van Memphis noemt Maya zichzelf „iemand die door de koning gemaakt werd door zijn Ka”. Van zijn familie horen we pas in de tijd na Amarna; in zijn graf in Amarna zelf zwijgt hij over zijn afkomst. Zo wordt de rol van de koning *de facto* in elk geval tijdelijk gereduceerd tot zijn sacrale, of zo men wil symbolische functie: hij is nog steeds de levende incarnatie van de god op aarde, die door zijn cultisch handelen de scheppingsorde in stand houdt, maar de feitelijke macht berust niet langer bij hem, maar bij zijn plaatsvervangers.

De vraag dient zich nu aan hoe deze nieuwe situatie in overeenstemming wordt gebracht met het dogma van het goddelijk koningschap, of, anders gezegd, hoe de positie van de nieuwe elite, vertegenwoordigd door Horemheb en Maya, zich verhoudt ten opzichte van de sacrale functie van de koning. Immers, als de koning de levende belichaming van de scheppergod op aarde is, hoe kan dan zijn feitelijke handelen worden overgenomen door particuliere, niet-koninklijke personen? Het antwoord luidt dat de nieuwe situatie wordt verklaard met behulp van bestaande mythische modellen: mannen als Horemheb en Maya belichamen aspecten van de goddelijke farao, zij zijn als het ware hypostasen van de scheppergod op aarde. Dit wordt op verschillende manieren tot uitdrukking gebracht. In de titels waarmee zij hun ambt beschrijven nemen zowel Horemheb als Maya elementen op uit de officiële titulatuur van de koning, die bij diens troonsbestijging werd vastgesteld. Deze titulatuur heeft een sacraal karakter, zij expliceert het handelen van de farao als datgene dat de wereldorde schept en in stand houdt.⁸ In Toetanchamon's titulatuur komt onder meer het epitheton „hij die de Beide Landen (Egypte) tot rust brengt” voor; Maya zegt nu van zichzelf dat hij het is „die de Beide Landen tot rust brengt voor zijn heer”. Op dezelfde wijze noemt Horemheb zich „hij die de wetten handhaaft voor zijn heer”, daarmee verwijzend naar een ander deel van de titulatuur van Toetanchamon. Maya is het ook die „de Beide Landen samenknoot met zijn plannen”, een strikt koninklijk epitheton dat direct naar het scheppingshandelen van de goddelijke koning verwijst.

⁸ De titulatuur van Toetanchamon is bewust gemodelleerd naar die van Amenhotep III en benadrukt daarmee de terugkeer naar de situatie van vóór Achnaton's revolutie.

Horemheb belichaamt in deze opvatting de god Thoth, de god van de wijsheid, het recht en de schrijfkunst en de plaatsvervanger van de zonnegod Re op aarde. „Al zijn plannen zijn als de (zelfverzekerde) tred van de Ibis, zijn bestuur is het evenbeeld van (dat van) de Heer van Hesret (Thoth)”, hij „staat de vorst standvastig ter zijde zoals Thoth de Alheer (de Scheppergod) ter zijde staat en hem grootbrengt wanneer hij uit de moederschoot komt.” Ook Maya wordt als quasi-goddelijke opvoeder van de koning aangemerkt: hij „schept het levensonderhoud (*ir df3w*) van de Heer der Beide Landen”, een epitheton dat elders alleen voor de scheppergod wordt gebruikt (Amon, Ptah). Wanneer Horemheb voor de troon van Toetanchamon staat draagt de koning het epitheton „bemind door Thoth”; daarmee wordt overigens teruggegrepen op een vroegere situatie, waarbij de vizier, de hoogste juridische autoriteit na de koning, de belichaming is van Maʿat, de godin van de scheppingsorde. Een beeld van Horemheb als schrijver, beschreven met een hymne aan Thoth, is wel niet voor niets gekarakteriseerd als een zelfportret van Horemheb. Tenslotte wordt de positie van Horemheb als plaatsvervanger van de koning in een mythologische tekst die vrijwel zeker is gecomposeerd in de tijd van Toetanchamon, in de mythe verankerd. In dit zgn. Boek van de Hemelkoe is de zonnegod na een rebellie van de mensen op aarde zo oud en moe geworden dat hij zich terugtrekt op de rug van de Hemelkoe en de god Thoth aanstelt als zijn plaatsvervanger: „Nu ik hier ben (...) zult U daar zijn en schrijven (d.w.z. besturen) en vrede brengen onder hen die daar zijn, die wij hadden geschapen en die nochtans tegen ons rebelleerden. (...) U zult mijn plaats innemen, mijn plaatsvervanger! U zult worden aangesproken als ‘Thoth, plaatsvervanger van Re!’” De zonnegod is een *deus otiosus* geworden; het bestuur van de wereld heeft hij aan Thoth overgelaten. Re wordt weliswaar op aarde belichaamd door Toetanchamon, maar evenmin als deze regeert hij zelf; dat wordt gedaan door zijn plaatsvervanger Thoth, die belichaamd wordt door Horemheb.⁹

Dat de mens geschapen is naar het beeld gods is een idee dat niet alleen in het Oude Testament voorkomt, maar ook in Egypte. Maar hier is het gewoonlijk alleen de koning die als concreet beeld gods, als belichaming van de god op aarde, kan worden aangeduid. De mens in het algemeen lijkt weliswaar op de goden omdat hij uit hen is voortgekomen, maar hij kan slechts tijdelijk, in zeer specifieke situaties de rol van de god op aarde spelen; dit is voorbehouden aan de priester die in het ritueel de rol van de god

⁹ Zie voor de relatie Thoth-Horemheb meer uitvoerig J. van Dijk, *The New Kingdom Necropolis of Memphis* (diss. Groningen 1993), 19-24.

speelt. Buiten deze context belichaamt de priester niet langer de god.¹⁰ De rol die Horemheb en Maya spelen is echter niet tot zo'n concrete, kortstondige situatie beperkt; zij vertegenwoordigen het goddelijk bestuur op aarde en belichamen aspecten van de scheppergod-koning. De koning zelf geldt als rechtstreekse afstammeling van de oergod uit wie alle andere goden en de hele kosmos is voortgekomen. Re-Atoem was bij het oerbeginsel de androgyne, ongedifferentieerde god die zichzelf bevruchtte en zo de volgende generaties, bestaande uit negen goden en godinnen, voortbracht. De laatste telg van dit geslacht is Horus, de tiende god, en deze is identiek met de regerende koning, de levende Horus op aarde. Deze omvat het wezen van alle godengeneraties vóór hem, hij is de laatste belichaming van de alomvattende oergod. Hij en de andere goden die uit de oergod zijn voortgekomen, zijn met elkaar verbonden door dezelfde goddelijke Ka, de generatieve kracht die van vader op zoon wordt overgeërfd.¹¹ Zij allen zijn afsplitsingen, differentiaties van de oergod zelf; zij zijn wat Jan Assmann heeft genoemd: zijn constellatie.

Dit model kan ook op de aardse situatie worden toegepast: zoals de scheppergod Re-Atoem wordt omgeven door de goden die zijn constellatie vormen en die ieder een aspect van de scheppergod zelf en van de door hem geschapen orde belichamen, zo wordt ook de regerende koning omgeven door zijn constellatie, de hoogwaardigheidsbekleders die zijn scheppingshandelen omzetten in concrete daden en die door hem zijn „geschapen” en „gemaakt door zijn Ka”. In een helaas zeer fragmentarische tekst uit de laatste eeuwen van de faraonische beschaving¹² worden de verschillende staatsambten geïdentificeerd met goden. De titel van deze compositie luidt: „Het kennen van de namen van de ambtenaren die staan voor de goden”. De opsomming begint met de koning, die geïdentificeerd wordt als Re-Harachty of Horus, gevolgd door de vizier (Thoth) en een hele reeks andere ambten die alle met bepaalde goden worden geassocieerd. De hoge ambtenaren van de staat belichamen dus aspecten van de god-koning, niet als persoon, maar *ex officio*. Wanneer zij zich als zodanig laten afbeelden, is het daarom niet verwonderlijk dat zij dezelfde gelaatstreken vertonen als

¹⁰ Cf. B. Ockinga, *Die Gottebenbildlichkeit im Alten Ägypten und im Alten Testament* (Wiesbaden 1984), 139-141.

¹¹ Zie voor deze opvatting van het begrip Ka de studies van L. Bell, „Luxor Temple and the Cult of the Royal Ka”, *JNES* 44 (1985), 251-294 en vooral „Family Priorities and Social Status: Preliminary Remarks on Ancient Egyptian Kinship Systems”, in *Sixth International Congress of Egyptology: Abstracts of Papers* (Turin 1991), 96-97.

¹² J. Osing, „La hiérarchie des dieux égyptiens d'après un manuel de l'époque romaine”, in *Aspects de la culture pharaonique. Quatre leçons au Collège de France* (Paris 1992), 49-59.

de koning en diens goddelijke bloedverwanten: zij zijn immers met de koning verbonden door de koninklijke Ka.

Tenslotte nog een toegift. Het door Sjosjenk geïsurpeerde beeld waarmee we dit betoog begonnen, is zoals we gezien hebben door deze van zijn oorspronkelijke inscripties ontdaan. De identiteit van de oorspronkelijke eigenaar is daardoor onbekend, maar zou het gezien de datering van het beeld toch niet mogelijk zijn deze te achterhalen?

Over de datering van het beeld in de tijd van Toetanchamon kan nauwelijks twijfel bestaan. Het materiaal, een zeldzame, lichtgrijs-groene tufsteen,¹³ en de kwaliteit van het beeld, een onbetwist meesterwerk, geven aan dat alleen iemand die toegang had tot de allerbeste materialen en handwerkslieden, een dergelijk beeld kon laten maken. Bovendien is het van een uniek type: de eigenaar heeft zichzelf laten afbeelden met de heilige staf, een symbool van de koninklijke Ka. Dit type beeld was tot op dat moment uitsluitend aan de koning voorbehouden; er bestaan weliswaar zo'n 45 voorbeelden van dergelijke beelden van niet-koninklijke personen, maar deze dateren vrijwel zonder uitzondering uit de Ramessidentijd.¹⁴ Het door Sjosjenk geïsurpeerde beeld is het oudst bekende voorbeeld van de overname van deze koninklijke iconografie.

Bij de restauratie van de traditionele tempels na de Amarna-episode speelde Maya een cruciale rol. Hij was het die de tempels heropende, nieuwe godenbeelden liet maken¹⁵ en nieuwe bouwprojecten leidde. Daarbij had hij als Opzichter van het Schathuis toegang tot alle inkomsten van de staat en kon hij ook voor zijn eigen monumenten gebruik maken van de kostbaarste materialen en de beste kunstenaars, zoals overduidelijk blijkt uit de kwaliteit van het beeldhouwwerk in zijn Memphitische graftombe. Bovendien was hij „Feestleider van Amon, de Heer der Goden” en als zodanig verantwoordelijk voor de grote religieuze feesten in de tempels van Luxor en Karnak ten tijde van Toetanchamon. Het beeld werd gevonden in de tempel van Karnak, en stond ongetwijfeld daarin opgesteld toen Sjosjenk het ten eigen bate overnam. De heilige staf die de eigenaar van het beeld omklemt representeert zoals gezegd de koninklijke Ka; dergelijke heilige staven worden vaak onder de heilige processiebark van de god in de tempel afgebeeld

¹³ De steensoort werd voor schrijver dezes als zodanig geïdentificeerd door Dr Barbara Greene Aston (januari 1995).

¹⁴ Zie H. Satzinger, „Der heilige Stab als Kraftquelle des Königs”, in *Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen in Wien*, Sonderheft Nr. 263 (Wien 1982), 9-43; C. Chadeffaud, *Les statues porte-enseignes de l'Égypte ancienne: Signification et insertion dans le culte du Ka royal* (Paris 1982).

¹⁵ J. van Dijk, „Maya's Chief Sculptor Userhat-Hatiay”, *GM* 148 (1995), 29-34.

en werden tijdens de processies, die een belangrijk onderdeel vormden van de grote religieuze feesten, meegevoerd. Niet voor niets werd het beeld door een hogepriester van Amon geïsurpeerd. Een fragmentarisch beeld van Maya in het Louvre¹⁶ toont hem zittend terwijl hij een verkorte vorm van de heilige staf van Hathor van Dendera vasthoudt. De tekst op dit beeld zegt onder meer dat „de Ka des Konings in zijn handen is, iedere dag”. Tenslotte is er ook nog een opvallende gelijkenis tussen het gezicht van Maya op de twee uit zijn Memphitische graf afkomstige beelden in Leiden en dat van het beeld uit Karnak.

Hoewel we het vermoedelijk nooit zeker zullen weten, lijkt het mij gezien al deze argumenten meer dan waarschijnlijk dat de anonieme eerste eigenaar van dit meesterwerk niemand anders was dan de Opzichter van het Schathuis, Maya.

Gebruikte afkortingen:

<i>CdE</i>	<i>Chronique d’Égypte</i>
<i>GM</i>	<i>Göttinger Miszellen</i>
<i>JNES</i>	<i>Journal of Near Eastern Studies</i>
<i>MDAIK</i>	<i>Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung Kairo</i>
<i>OMRO</i>	<i>Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden</i>

¹⁶ J. Vandier, *Revue du Louvre* 18 (1968), 98-99; id., *Ugaritica* VI (Paris 1969), 483-499.

DEERTIG JAAR OPGRAVINGEN OP TEL DAN, ISRAËL

Deel 2*

C.H.J. DE GEUS

De beginnende IJzertijd

Op Tel Dan worden twee strata tot de „beginnende IJzertijd” gerekend: VI en V; maar VII (LB II) t/m IVB (IJzer I/IIA) zijn moeilijk scherp te scheiden. We moeten zelfs rekening houden met de mogelijkheid dat twee strata (VII en VI) elkaar overlappen. In die zin dat twee culturen gelijktijdig op de tell aanwezig waren, naast elkaar in plaats van na elkaar.

Zoals op zoveel plaatsen in Palestina wordt ook op Tel Dan het begin van de IJzertijd gemarkeerd door het voorkomen van kuilen. Sommige daarvan zullen als tent- en hutkommen gefunctioneerd hebben. Maar andere, tot 2 m. diepe, waarvan de wanden recht waren en met stenen bekleed en met een doorsnede van ± 1 m., waren graansilo's. Werden zulke silo's van boven goed afgesloten dan begon aan de rand weliswaar een rottingsproces, maar door zuurstofgebrek stopte dat vanzelf weer. Dergelijke „pits” en „silos” worden vanaf ± 1200 , in combinatie met voorraadkruiken van het *collared-rim*-type overal op de tell aangetroffen (vgl. De Geus 1991). Dit kán betekenen dat er verder niemand meer woonde, maar ook dat de overgebleven LB-bewoning zó verspreid over de tell woonde dat nieuwe groepen zich gemakkelijk tussen de nog staande huizen in konden vestigen. Analyse leerde dat de voorraadkruiken voor de helft van elders werden betrokken en voor de andere helft ter plaatse gemaakt. Dat is belangrijk, want de bekende *collared-rim*-kruiken komen verder alleen in midden-Palestina voor en niet in Galilea. Biran (1989a) en Mazar (1990 [vgl. ook Frankel, 1994]) vinden hierin een archeologisch bewijs voor de migratie van de midden-Palestijnse stam Dan naar het noorden (Richt. 17-18). Bij het onderzoek van de kuilen werden ook nog een achttal LB-graven gevonden. Hierin werd nooit een fragment van een *collared-rim* voorraadkruik aangetroffen. Opvallend is ook dat de kuilen veel resten bevatten van gedomesticeerde fauna: schaap, geit, een enkel rund. In een LB-context zijn deze vondsten juist zeer schaars. Een belangrijke aanwijzing voor continuïteit zijn de bewijzen voor de aanwezigheid van een centrum voor

* Zie voor Deel 1: *Phœnix* 43,3 [1997], 138-153.

metaalbewerking (Biran, 1989b; Ben-Tor, 1992, p. 298). Hiervoor zijn al aanwijzingen in laag VI, maar ze worden sterker in V en het gaat eigenlijk door tot de 10e eeuw. Stratum V zet VI voort. Nu verschijnen de eerste overblijfselen van woningen. Naast de voorraadkruiken verschijnt nu een grote variatie aan kleiner aardewerk. Behalve de *collared-rim* kruiken verschijnen nu de Galilese pithos en de Phoenicische pithos. In tegenstelling tot de eerste is de tweede geheel met de hand gemaakt en kan een versiering dragen van golvende lijnen die Cypriotisch aandoet. Ook van deze *pithoi* kon aangetoond worden dat zij deels ter plekke gemaakt en deels aangevoerd werden. Dan V eindigt in een zware verwoesting, waarna de nederzetting weer wordt opgebouwd: stratum IVB. Nu vinden we meer architectuur en veel meer kleine voorwerpen. Ook toenemende Phoenicische invloed.

Het Dan van de koningen van Israël

Tussen 1200 en 1000 ontwikkelde de IJzertijd nederzetting op Tel Dan zich tot een dorp. Tussen 1000 en 900 werd Tel Dan een stad, dat wil zeggen dat op grond van de afmetingen van het bewoond areaal vermoed mag worden dat er >2000 mensen woonden. Dever merkt op dat op grond van het gebruik van zo'n antropologisch criterium slechts zes plaatsen in het oude Palestina voldoen aan de definitie „stad”: Jeruzalem, Gezer, Lachis, Ekron, Hazor en Dan (W.G. Dever in: Levy 1995, p. 418). Het is goed er hier al op te wijzen dat na ruim een kwart-eeuw graven op Tel Dan, nog nooit een woonhuis gepubliceerd is! Buiten de lijn „poortcomplex — heiligdom” weten we nog bijna niets over de stad. Ook is het goed erop te wijzen dat over deze oudere perioden van de IJzertijd op Tel Dan nog heel weinig gepubliceerd is. En wat er verscheen in de periodieke overzichten van de opgravingen is bij veel lezers kennelijk slecht doorgedrongen.

Het „Dan van de koningen van Israël” is het IJzertijd-Dan. En het onderzoek heeft zich tot nu toe geconcentreerd op twee velden:

- I. Het grote poort- en pleinencomplex in „A”;
- II. Het heiligdom in „T”, dat d.m.v. een processieweg verbonden was met „A” (zie fig. 6 conform illustratie in *Phoenix* 41,3 1995, p. 120).

I. Het poortcomplex

In werkelijkheid gaat het om vier poorten en tenminste twee pleinen, die het startpunt vormden van de processie-sstraat naar het heiligdom. Na de zogenaamde „Rijksplitsing” (I Kon.12) werd Dan door Jerobeam I groots uitgebouwd tot een zeer belangrijk ceremonieel, en waarschijnlijk ook

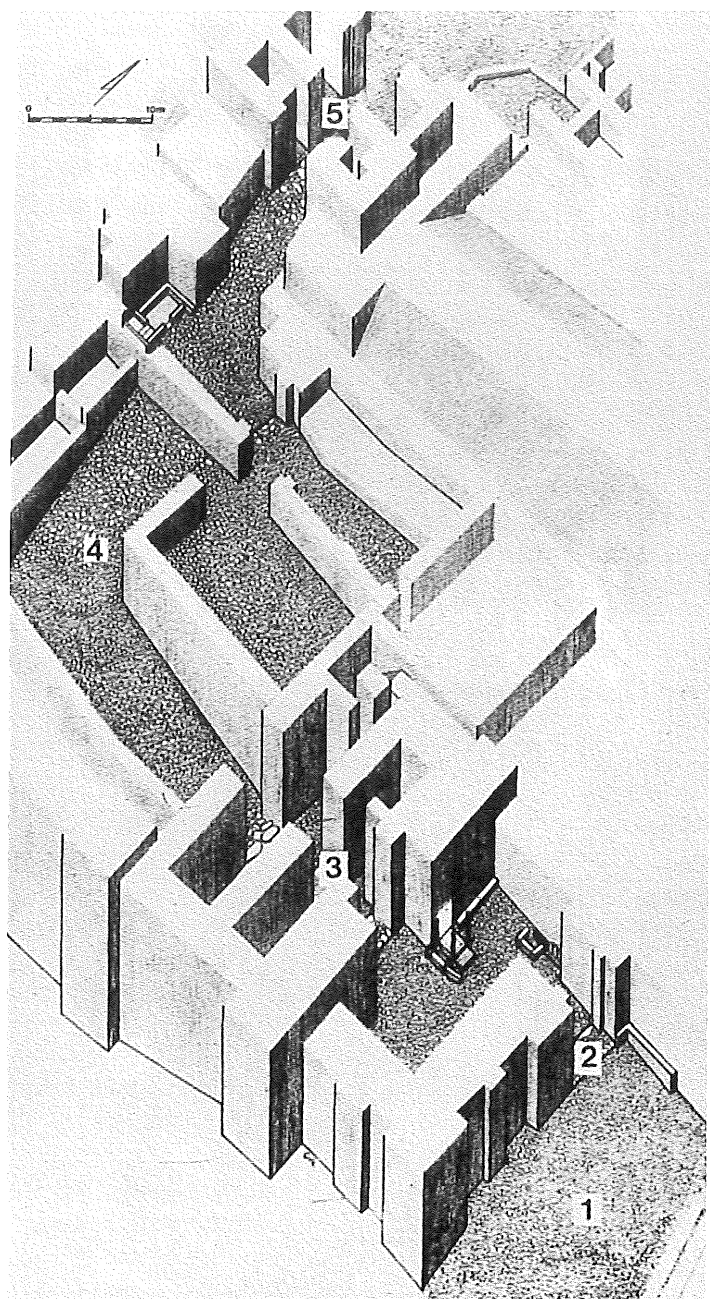

Fig. 6 — Reconstructie van het zuidoostelijke poortcomplex uit de IJzertijd, met het eerste deel van de processie-sstraat naar de grote *bamah* (naar: A. BIRAN, *Biblical Dan*).

administratief centrum voor het noordelijke koninkrijk „Israël”. Vóór WO II heeft prof. W.F. Albright bij Bethel gegraven in de hoop daar resten van Jerobeams andere heiligdom te vinden, maar geheel tevergeefs. Zelfs de plek waar het gestaan zou kunnen hebben werd niet gevonden. Daarom is het des te belangrijker dat Tel Dan deze geheimen deels wel bloot gegeven heeft. Al zijn er absoluut geen archeologische aanwijzingen gevonden die de gevonden situatie direct verbinden met welke uit de bijbel bekende koning dan ook! De combinatie „Dan” en „koningen van Israël” berust geheel op de identificatie van *tell el-Qadi* met Tel Dan en op Birans wat voorbarige bijbelinterpretaties.

Het poortcomplex in „A” werd in de loop der eeuwen vele malen veranderd, verwoest en weer opgebouwd. Met name de oorlogen tegen de „Arameeërs van Damaskus”, beschreven in de bijbelboeken I en II Koningen, gingen niet aan Dan voorbij. Het hoogtepunt van de bloei van de stad lijkt in het midden van de 9e eeuw v.o.j. te vallen. De tijd van koning Achab.

In „A” werd een flink stuk van de stadsmuur uit de Israelietische tijd blootgelegd. Deze bestaat uit grote brokken basalt en hij werd gebouwd aan de voet van de MB buitenwal. Hij leunt er als het ware tegenaan. Hij staat nu nog tot enkele meters hoogte. De oorspronkelijke hoogte was ± 8 m. Om de 12.80 m. steekt een rechthoekig bastion 1.70 m. naar voren, met een breedte van 5 m. In de hoek bij de poort bevinden zich enkele ondiepere bastions. Op de plattegrond (zie weer fig. 6) is 1 een groot plein. Biran noemt dat de *piazza*. Het is geplaveid met veldkeien. Helemaal rechts beneden (nog niet ingetekend) is de drempel aangetroffen van een poort die toegang gaf tot deze *piazza*. In de drempel zijn de gaten waarin de poortdeuren eens draaiden, nog goed zichtbaar. De hele *piazza* lag dus binnen de muren, maar hoe die muren aansloten op de gereconstrueerde en gedeeltelijk gerestaureerde stadsmuren, is nog onbekend. Tegen de oostmuur van deze *piazza* werden de fragmenten van de „T. Dan-tekst” gevonden. De preciese stratigrafische situatie van deze uiterst belangrijke vondsten, is helaas niet geheel duidelijk. Biran & Naveh (1993 en 1995) spreken nu eens van *tegen* de muur, dan weer van *in* de muur. Tegen de noordmuur van dit plein stonden ook nog eens drie *masseben* („opgerichte stenen”). Was de *piazza* de plek waar de processies zich opstelden?

Via 2, een poort, kwam men op een klein tussenpleintje. Nr. 3 is te zien als de hoofdboort. Dit tussenpleintje is om verschillende redenen heel erg interessant. Direct na het passeren van de poort staan aan de rechterhand van de bezoeker vijf *masseben*, met een offerbank ervóór. Links daarvan liggen drie fraai behouwen stukken basalt die duidelijk een sokkel vormen. Van een beeld? Of van een grote stèle? Tegen de noordwestelijke muur

Fig. 7 — Het poortcomplex in „A”, (nr. 2), met de moderne „ruimtelijke” reconstructie van de sokkel met baldakijn. Foto auteur.

bevindt zich een bank waarop men kon zitten. Bijvoorbeeld tijdens een beraad of bij de rechtspraak „in de poort”. Schuin tegenover doorgang 2, direct rechts van poort 3 werd weer een soort sokkel gevonden met bij de hoeken drie als pompoenen bewerkte stukken kalksteen (zie fig. 7). Deze hadden allemaal van boven een rond gat. Naar alle waarschijnlijkheid gaat het hier om een sokkel met daarboven een soort baldakijn dat rustte op vier ronde houten palen (de 4e pompoen waar een paal in rustte is nu dus verdwenen). Wat stond er op de sokkel? Een godenbeeld? Of alleen een troon waarop de koning plaats nam wanneer hij in Dan was en audiëntie gaf? Voor beide opvattingen zijn goede parallelen aan te voeren. Op Assyrische reliëfs en op de reliëfs op het bronzen beslag op de poortdeuren van de stad Balawat in Syrië zijn dergelijke baldakijnen bij stadspoorten afgebeeld. Maar over de functie weten we niets (Biran 1994a, p. 241; De Geus 1984). De hoofdboort is een zware vier-kamerpoort. De drempel is weer goed bewaard gebleven, evenals resten van het trappenhuis dat naar boven leidde. Achter de poort begint de eigenlijke processie-sstraat 4. Hierover trok men verder de stad in. Ook deze straat was geplaveid met veldkeien en na enkele tientallen meters draait hij scherp naar rechts, in de richting van het heiligdom. In de achtste eeuw werd nog een vierde poort toegevoegd: 5. Opnieuw een vier-kamerpoort. Deze poort was gefundeerd op de oude stenen kern van de MB-omwalling. Hij ligt dus bovenop de wal. De relatie van 3 en 5 is nog niet duidelijk: deden ze beiden tegelijkertijd dienst? Of was 3 zo oud en zwak dat een nieuwe poort nodig was? Of werd het gevaar voor een Assyrische aanval met stormrammen zó dreigend dat een nieuwe verdedigingslinie, hoger op de helling, noodzakelijk geacht werd? In muurresten werden enkele proto-aeolische kapitelen gevonden in secundair gebruik. Deze zullen een paleis of een poortcomplex gesierd hebben (De Geus 1981). Opvallend is de muur die haaks over de processie-sstraat, vlak voor poort 5 gebouwd werd. Pelgrims, maar ook vijandige soldaten moesten daar omheen. Mogelijk was die doorgang door twee deuren af te sluiten. Maar wanneer men door deze „sluis” gekomen was, liep men recht op een kleine kamer af die daar ook in de 8ste eeuw v.o.j. gebouwd werd. De kamer meet 5×2.5 m, en langs de wanden bevinden zich fraai behouwen basalten banken waar men op kon zitten. Tegen de zuidwand (links van de ingang) bevindt zich een sokkel die erg veel lijkt op die direct naast poort 3. Daarom vermoedt men dat poort 5 primair bedoeld was om 3 te vervangen.

De koninklijke stad Dan werd door de Assyrische koning Tiglath Pileser III ingenomen in 733-732. Dat hield in dat de zware verdedigingswerken geslecht werden. Als religieus centrum bleef de stad echter nog eeuwen functioneren.

II. Het heiligdom

Het is vanaf het begin het doel van de opgraving geweest om, zo maar enigszins mogelijk, resten bloot te leggen van het in de bijbel genoemde koninklijke heiligdom van Jerobeam I (eind 10e eeuw v.o.j.). Deze opgraving heeft in de vele jaren waarin men op Tel Dan werkte, duidelijk twee speerpunten ontwikkeld: de Midden Bronstijd met de heel specifieke stedenbouw van die tijd en toegespitst op de gigantische fortificaties. En daarnaast de IJzer II-periode met in het bijzonder het heiligdom. Al lezend door de publicaties en sprekend met leden van het team, kreeg ik sterk het gevoel dat ook de aanpak van deze twee periodes verschillend is. Ten aanzien van de IJzertijd lijkt nl. de Hebreeuwse bijbel een enorme rol te spelen. Waar maar mogelijk probeert dr. Biran verbanden te leggen met de bijbel en zijn interpretatie van het archeologisch materiaal en de stratigrafische interpretatie is sterk afhankelijk van zijn opvatting van bepaalde bijbelplaatsen, vooral in de Koningen-boeken. En dr. Biran is geen wetenschappelijk geschoolde exegeet. Hij werkt vaak meer met associaties en „mogelijkheden”, dan met methodisch doorwrochte argumentaties. Hij neemt de bijbeltekst zoals die er staat en houdt geen rekening met ingewikkelde vragen met betrekking tot het ontstaan van die teksten. Zo houdt hij er ook totaal geen rekening mee dat alle teksten die over het Noordelijke Israël handelen, in een Judeese redactie tot ons gekomen zijn. Wanneer hij voortdurend spreekt over het „koninklijke Dan” of het „koninklijke Heiligdom”, dan berust dat geheel op zijn tekst-interpretaties en niet op enig inscriptie-materiaal uit Tel Dan zelf, dat zou verwijzen naar koninklijke activiteiten in die plaats (met uitzondering van de Tel Dan-tekst, maar die is waarschijnlijk niet van een Israëlische koning!). Bovendien is Biran snel in het wijzigen en aanpassen van eerdere standpunten, wanneer die niet blijken te kloppen. Hierin is hij een echte Albright-leerling. Ik heb daar in mijn vorige artikel ook al voor gewaarschuwd (DeGeus 1995). Biran zelf heeft zijn werkwijze geïllustreerd in een artikel (Biran 1994b), dat meer methodisch denkende archeologen alleen nog meer wantrouwend zal maken.

Er is nog een belangrijk verschil tussen deze twee zwaartepunten. Over de Midden Bronstijd ligt nu een eerste definitieve publicatie op tafel. Met plattegronden, kaarten en secties. Voor de IJzer II-periode zijn die nog niet beschikbaar. Over de Midden Bronstijd in Dan hebben inmiddels ook veel collegae-archeologen, die zelf niet rechtstreeks bij deze opgraving betrokken waren, hun licht laten schijnen. Ten aanzien van de IJzertijd, en speciaal het heiligdom is dat veel minder het geval. Bijna alles wordt nog door Biran zelf in de openbaarheid gebracht.

In I Kon.12:25-32 wordt verteld dat de eerste koning van het Noordelijk Rijk — Jerobeam I — twee koninklijke heiligdommen bouwde, één aan de zuidgrens van zijn rijk: Bethel, en één in het uiterste noorden: Dan. Beide heiligdommen waren uitdrukkelijk bedoeld als bestemmingen van pelgrimages waarbij de cultus bij de „gouden kalveren” centraal stond. Ook Richt. 17 en 18 bevatten een traditie over het heiligdom te Dan⁴.

Een onderzoek van de tell voor de eigenlijke opgraving leverde op dat de meest waarschijnlijke plaats waar het heiligdom gelegen kon hebben, de noordwesthoek van de tell was. Daar was de tell het hoogst, met een stijlde wand, en eronder ontspringt een krachtige bron. Bij die bron werd een figurine in Egyptische stijl gevonden en langs de helling kwamen fragmenten tevoorschijn van aardewerken olielampen met zeven tuiten, die vaak cultisch geïnterpreteerd worden. Dat leidde tot de beslissing dáár een veld te openen: „T”. Zekerheid kwam echter pas na enige jaren van graven, toen in 1974 resten van een groot stenen altaar met horens gevonden werden.

Enkele sonderingen in „T” maakten duidelijk dat de oudste architectonische IJzertijd-resten gefundeerd waren op MB-resten. Dit doet vermoeden dat we op deze plek te maken hebben met een zeer oude cultische traditie, zeker vanaf de MB (Ilan in Biran e.a. 1996, p. 165). Omdat hier een heiligdom functioneerde tot in de Grieks-Romeinse tijd, mogen we rekenen met een cultische continuïteit van 1500 jaar (Biran 1994a, p. 165).

Het IJzertijd heiligdom van Dan heeft duidelijk drie hoofdstadia gekend:

stratum IV-A	2e helft 10e eeuw/begin 9e eeuw
stratum III	9e tot begin 8e eeuw
stratum II	rest 8e eeuw, tot de Assyrische verwoesting.

Maar na die verwoesting ging de cultus in het heiligdom dus door. Deze indeling in drie stadia wordt door Biran verbonden met de Israëlitische

⁴ Opnieuw: er is op Tel Dan niets gevonden dat de connectie Dan-Jerobeam echt bewijst. Terwijl ik de laatste hand leg aan dit artikel, ontvang ik de *Isr.Explor.Journal* 47/1-2, van 1997, met daarin de publikatie van een koninklijke wijtekst, aangetroffen in een grote tempel in Ekron, in 1996. (Gittin e.a. 1997). Het gaat om een complete en vrijwel gave tekst, die maar liefst de namen noemt van vijf vorsten van Ekron en van een tot nu toe onbekende godin *Ptgyh*. De tweede genoemde vorst, Padi, kennen we uit Assyrische teksten van Sanherib. Hij was een tijdgenoot van Hizkia. De wij-inscriptie zal daarom uit ± 675 v.o.j. stammen. Hij is aangebracht door de zoon en opvolger van deze Padi. In Ekron dus wel een directe, bewijsbare relatie tussen een koning en een heiligdom. De tempel in Ekron was tevens een onderdeel van een paleiscomplex, zodat ook langs architectonische weg deze relatie gelegd kan worden.

Het blijft teleurstellend dat we nu koninklijke inscripties hebben uit bijna alle aan Israël grenzende gebieden: Moab, Ammon, Damascus (Tel Dan-tekst) en nu dus Ekron in het westen, maar nog steeds niets uit Israël of Juda zelf.

koningen Jerobeam I, Achab en Jerobeam II. Van stratum IV-A zijn alleen resten over, stratum III is een oudere fase van II, toen het heiligdom vernieuwd en vergroot werd. Omdat momenteel stratum II op de tell zo goed mogelijk gerestaureerd wordt en de bezoeker dus in feite alleen met die fase geconfronteerd wordt, geef ik in het onderstaande een beschrijving van het heiligdom uit stratum II (zie fig. 8). Het is goed er nog eens op te wijzen, dat afgezien van het kleine tempeltje in Arad (De Geus 1984), Dan de enige plaats in Israël is waar men een heiligdom uit de bijbelse tijd op deze wijze kan bezoeken. Vooropgesteld dus dat het inderdaad gaat om een *Israëlitisch* heiligdom! Over de naam van de vereerde godheid weten we archeologisch gesproken niets (zie onder).

De pelgrim die het heiligdom naderde over de processiestraat, trof op de plek waar nu veld „T” ligt een complex aan met een ruwe rechthoekige vorm. Daarin waren voor hem drie elementen duidelijk te onderscheiden:

1. aan de noordzijde een zeker drie meter hoog massief platform van fraai behouwen stenen;
2. vóór dat platform een groot altaar;
3. links een rij vertrekken die het complex aan de westzijde afsloten. Aan de rechter-, oostzijde, moet te zijner tijd nog verder gegraven worden om te zien hoe het heiligdom gerelateerd was aan de daar aanwezige bebouwing.

Er was nog iets dat de pelgrim onmiddellijk moet zijn opgevallen. Het overwegende bouw materiaal op Tel Dan is de lokale bruin-rode basaltsteen. Maar bij het heiligdom wordt dat op grote schaal afgewisseld met een geelkleurige kalksteen, „travertijn” genaamd. Uit deze steensoort zijn de blokken gehouwen die gebruikt zijn voor het platform en het altaar. Opvallender was wellicht nog dat de loopgebieden bestraat zijn met een steenslag van klein geslagen stukken travertijn.

Het Platform

Dit was in de strata II en III praktisch vierkant, met zijden van ongeveer 18 m. lengte. In fase II kon men (iedereen? dG) vanuit het zuiden langs een brede trap het platform betreden. Eerder, in III, lag de opgang waarschijnlijk aan de westzijde. In alle publicaties is aangegeven dat het platform uit twee helften bestaat: een zuidelijke en een noordelijke helft. Die noordelijke helft is er pas in III achter gekomen. In IV-A mat het platform dus 18 × 9 m. In die noordelijke helft zijn muren geconstrueerd die heel goed gediend kunnen hebben als funderingsmuren van een opbouw op het

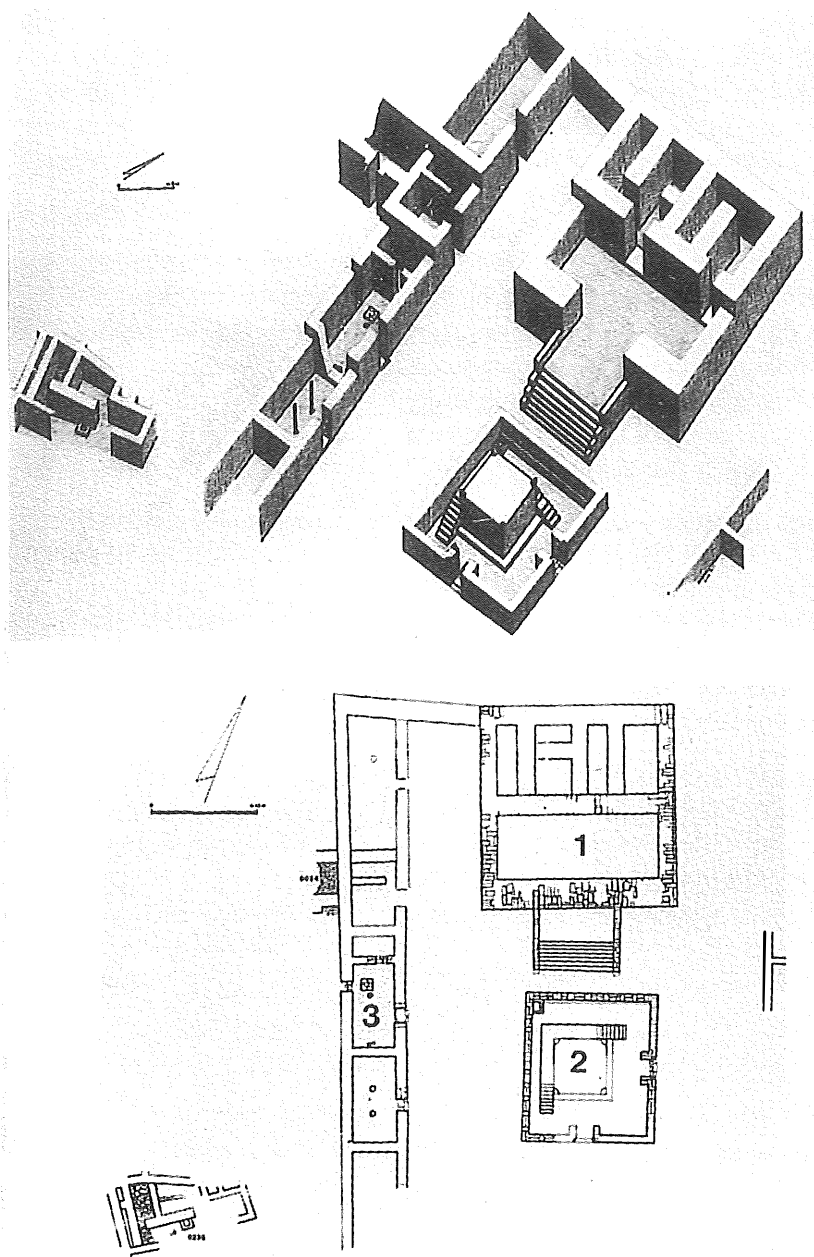

Fig. 8 — Het heiligdom van Dan in fase II: 1. de *bamah*; 2. het grote altaar; 3. het zijvertrek met kleine offerplaats, waar de wierookscheppen gevonden werden.
Uit: Biran: Tel Dan, p. 205.

platform. Twee dwarsmuren lijken deze noordelijke helft zo te verdelen dat drie kamers of „kapellen” ontstaan. Het zuidelijke deel was waarschijnlijk altijd leeg.

Over de bouw van het platform is nog het volgende op te merken. De behouwen stenen, met lage *bosse*, liggen in een verband van één in de lengte en twee daar haaks op, met de kopse kant naar buiten. Tussen enkele rijen is een gleuf zichtbaar: daar kunnen houten balken in gepast hebben. Een dergelijke bouwwijze met steen en hout wordt ook in I Kon.6:36 en 7:12 beschreven voor Salomo's Tempel. In de huidige reconstructie zijn de balken er ingezet.

Over de functie van het platform bestaat nog grote onzekerheid. Biran noemt het consequent een *bama*, een „hoogte”. Maar niemand weet precies hoe we ons zo'n hoogte voor moeten stellen (Nakhai 1994). Afhankelijk van de interpretatie van wat een bijbelse „hoogte” was, neemt één groep archeologen aan dat het platform altijd een open podium was, waarop rituelen voltrokken werden in de open lucht. Sommigen zien in een *bama* een vrij kleine verhoging, anderen juist een heel groot platform. Weer anderen zijn juist van mening dat het platform bedoeld was om een tempel of paleis te dragen, of liever: „op te tillen”. Vgl. de functie van het grote podium in Lachis (De Geus 1980, 1984). Biran neemt een tussenpositie in: de zuidelijke helft was volgens hem altijd open en de noordelijke helft bebouwd. Biran kan het natuurlijk niet laten zich openlijk af te vragen of zich daar misschien de *cella* met het gouden kalf bevond?

Het Altaar

Ten zuiden van het platform staat het grote altaar (zie fig. 9). In II omgeven door een muurtje en daarbinnen, om het altaar, een verhoogde vloer van gele travertijn. Aan de zuid- en oostzijde zijn openingen in de afscheidingsmuur en er leiden trappen naar boven. Eerst naar de verhoogde vloer en daarna naar het eigenlijke altaar. Van de vier grote stenen horens op de hoeken is er in feite maar één echt gevonden. De afmetingen van het altaar uit II zijn 14×12.5 m. Dat uit III was kleiner. Intrigerend zijn twee ronde uithollingen op de bovenkant van het altaar. De gaten hebben een doorsnede van 50 cm. Pasten daar ronde, houten palen in? Waren dat *asjeren*? Maar is een doorsnede van een halve meter dan niet wat te fors? (DeG).

We hebben nu dus twee exemplaren van zulke grote, gehoornde, stenen altaren. Het andere exemplaar stond in Berseba. Bovendien is in Megiddo een losse hoorn gevonden, zodat men mag vermoeden dat daar ook zo'n altaar heeft gestaan. In Dan werd ook nog in het muurtje dat het altaar in

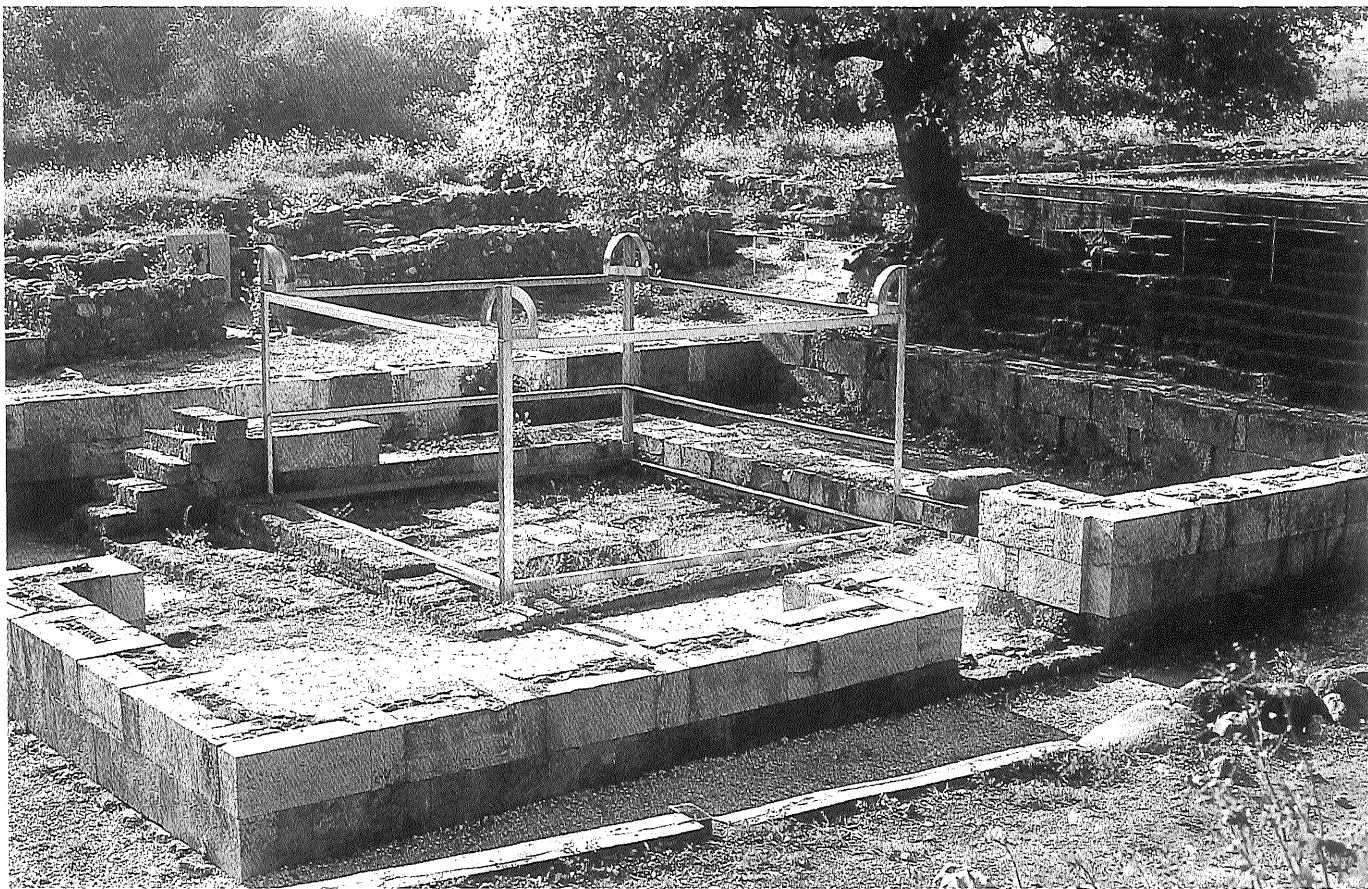

Fig. 9. — Het grote altaar vandaag met ruimtelijke reconstructie. Foto auteur.

fase II omgeeft, een klein gehoornd altaartje gevonden, in secundair gebruik. Dit heeft kennelijk in een oudere fase ergens gefunctioneerd.

De Bijvertrekken

Al in de oudste fases bevonden zich tegen de zuidwestelijke kant van het sacrale gebied enkele bijgebouwen. De opgravers hebben lang gedacht dat deze bijgebouwen vooral een economische en verzorgende functie hadden. Zo meende men in stratum IV-B een pers- en zuiveringsinstallatie voor olijfolie gevonden te hebben. Men gaat er nu vanuit dat deze vertrekken gehuurd konden worden door groepen bezoekers om daar de offermaaltijden te gebruiken en voor andere religieuze samenkomsten. De tempel in Jeruzalem kende zulke zalen ook (Jer.35:4). De laatste jaren werd steeds duidelijker dat deze vertrekken primair een cultische functie hadden. De „olijfpers” werd een plek voor waterrituelen (I Sam.7:6; II Sam. 23:16). In kamer 2844 (op de plattegrond nr. 3), werd op de vloer een vierkant aangetroffen van 5 stenen. Het vierkant is 27 cm. hoog en meet 1.03×1.03 m. Was het een postement van iets? Vlakbij dit vierkant werden — heel opzienbarend — twee ijzeren wierookscheppen gevonden. Op iets verdere afstand werd nog een derde exemplaar gevonden. De scheppen hebben stelen van ± 55 cm. lang, de schep is 15 cm. lang en 11 cm. breed. Aan de stelen zitten haakjes waaraan de scheppen aan de muur konden worden gehangen (zie fig. 10). Zulke wierookscheppen zijn ons heel goed bekend, maar dan uit de Grieks-Romeinse tijd en van brons. We vinden deze scheppen vaak afgebeeld op mozaïeken, maar we hebben ook de originele exemplaren uit die tijd. Het blijkt dus nu dat deze wierookscheppen al eeuwen eerder in gebruik waren en in die tijd nauwelijks van vorm zijn veranderd. Het vierkant is derhalve een vuurplaats die o.a. in gebruik was voor rookoffers. Op het vierkant werd as aangetroffen, die ook dierresten bevatte. Vlakbij het vierkant/altaar werd verder nog de bovenkant van een grote voorraadkruik aangetroffen, die op zijn kop ingegraven was en vol zat met as. Inclusief as van verbrande dieren. Verder een hele mooie bronzen schaal, van hetzelfde type als die die op Assyrische en Phoenicische afbeeldingen gebruikt worden voor libaties. Onder de stenen die het vierkant vormen werd de bronzen kop van een scepter gevonden, 9 cm. lang, 3.7 cm. breed. Op de top zitten vier sterk gecorrodeerde leeuwenkopjes. Het middendeel is wat breder en heeft zilveren bloemblaadjes. Scepters met zulke koppen zijn goed bekend uit Mesopotamië en werden daar gedragen door koningen, priesters en goden. Tegen de zuidwand van kamer 3 stonden twee kleine reukwerkaltaartjes van travertijn.

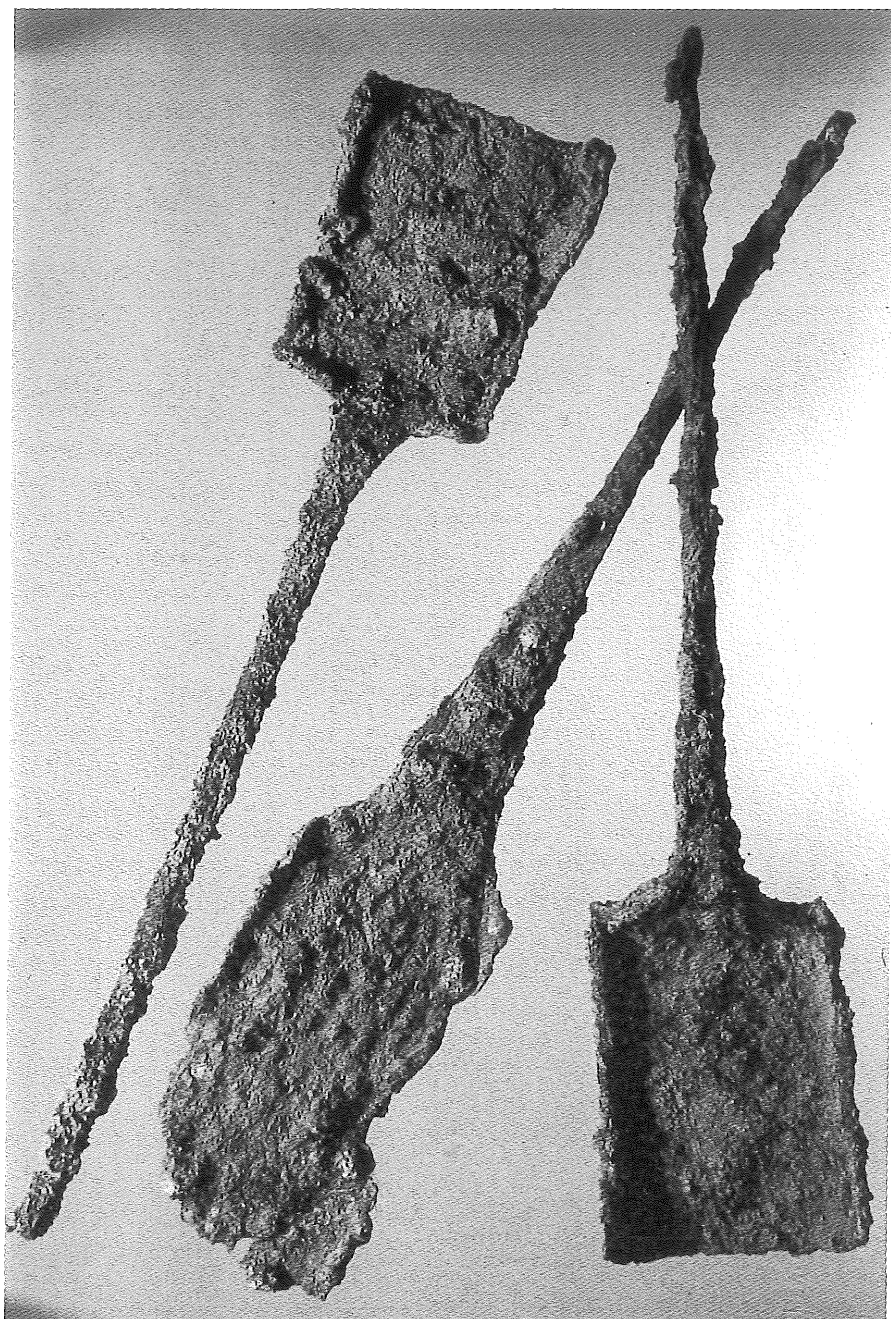

Fig. 10. — Drie wierookscheppen uit de 8e eeuw. Skirball Museum.

Helaas kunnen we nauwelijks iets zeggen over de rituelen die zich in het heiligdom van Dan voltrokken. Wel lijkt de hele stad ingericht geweest te zijn op grote massa's pelgrims, die op hoge feestdagen naar Dan kwamen.

In „T” werd verder nog een aantal interessante kleinere vondsten gedaan. Zo o.a. een dobbelsteen, geheel identiek aan die we nu nog gebruiken. En een aantal fragmenten van fayence figurines, geheel in Egyptische stijl uitgevoerd. Import? Een zegel en een zegelafdruk dragen de naam *Imma-diyau* – „de Heer is met mij”. Deze naam is ook bekend van een zegel uit de Negev, maar daar vinden we de Judese vorm *Immadiyahu*. Een ander zegel noemt de naam *Zacharyau* „de Heer heeft zich herinnerd”.

Een potscherf draagt de ingekraste naam *Amoz*. Naast de gewone Oud-hebreeuwse lettervormen komen ook voorbeelden voor van meer Phoenicische schriftvormen, bijvoorbeeld een potscherf met de naam *Ba'alpelet* (Baäl/de Heer verlost). Een kruikbodem uit de 9e eeuw heeft drie letters in Aramese lettervormen. Goede aanwijzingen voor het cosmopolitische karakter van dit religieuze centrum op een kruispunt van handelswegen.

Over het wel en wee van de stad na de verwoesting door de Assyriërs is weinig te zeggen. Op grond van o.a. aardewerk-vondsten krijgen we de indruk dat in ieder geval het heiligdom bleef doorfunctioneren in min of meer ongewijzigde vorm tot in de Hellenistische tijd.

De Tel Dan-tekst

Tot slot nog een enkele opmerking over de Tel Dan-tekst (De Geus 1995, 1996). Nadat ik mijn bijdrage aan *Phoenix* geschreven had, kwam nog een stroom andere publicaties op gang. Daarin brandde een nieuwe discussie los, die ik nog niet kende toen ik mijn bijdrage schreef in 1994. Om op zichzelf goede gronden vroegen enkele collegae zich af of Biran & Naveh niet te gemakkelijk aangenomen hadden dat beide fragmenten van dezelfde stèle, dus van dezelfde tekst afkomstig waren (Smelik 1995, Becking 1995). De argumenten waren deels ontleend aan de archeologie: de onduidelijke vondstbeschrijving van de twee fragmenten wekt de indruk dat zij niet alleen op aanzienlijke afstand van elkaar maar ook in verschillende lagen gevonden werden. Deels aan het schrift: bij goed kijken lijken een aantal letters verschillend geschreven te zijn op beide fragmenten. Het spreekt voor zich dat wanneer de fragmenten „A” en „B” niet bij elkaar horen, de reconstructie en vertaling van Naveh ook op niets gefundeerd is. Prof. Becking uit Utrecht heeft een vertaling proberen te geven van fragment „B”, zonder daarbij „A” te betrekken (Becking 1996).

Nu — juli 1997 — ziet het er toch naar uit dat de combinatie van de beide fragmenten en de lezing van Naveh en Biran in principe mogelijk is. Ook de Tel Dan-tekst is nu te zien in het Israel Museum. De beide fragmenten zijn aan elkaar bevestigd langs de breuklijn aan de achterkant waarover ik al schreef (1995, p.123). De onduidelijkheid in de omschrijving van de vindplaatsen blijft, maar is volgens Biran alleen te wijten aan slordig formuleren. Wanneer men de tekst nú bekijkt in het museum, met beide fragmenten naast elkaar, dan lijken de verschillen tussen de schrijfwijzen van enkele letters toch kleiner te zijn, dan uit de publicaties kon worden opgemaakt.

Een ander punt dat steeds weer terugkomt is de lezing van *btdwd* als „huis van David”. Een eerste bezwaar dat één woord niet als twee opgevat mocht worden, is voldoende weerlegd. Bovendien heeft de bovengenoemde nieuwe Ekron-tekst *sr'krn* „vorst van Ekron”, ook zonder woordscheider. Een andere vraag is of met de aanduiding *btdwd* niet het heiligdom zelf bedoeld zou kunnen zijn en dat daarom iets als „huis van Daud/Dod” zou moeten worden gelezen. In dat geval zouden we wel de naam van de vereerde god kennen: Daud. Vooralsnog acht ik deze lezing uiteindelijk meer bezwaren hebben dan die van „Huis van David”.

Het zal zeker nog enkele jaren duren voordat een echte *communis opinio* over de tekst ontstaat. Dat was tot nu toe bij iedere tekstvondst het geval. Intussen gaat de restauratie van de *piazza* door en Biran vertrouwde mij toe dat hij goede hoop heeft nog één of meer fragmenten te vinden.

Literatuur:

- H.M. BARSTAD & B. BECKING, 1995, Does the stèle from Tel-Dan Refer to a Deity Dod? *Bibl. Notizen* 77, p. 5-12.
- B. BECKING, 1995
1996
A. BEN-TOR ed., 1992
A. BIRAN, 1974
1980
1981a
1981b
1984
1986
- Het 'Huis van David' in een pre-exilische inscriptie uit Tel Dan. *Ned. Theol. Tijdschr.* 49, 1995, p. 108-123.
- The Second Danite Inscription. *Bibl. Notizen* 81, p. 21-30.
- The Archaeology of Ancient Israel*. New Haven/London.
- Tel Dan. *Bibl. Arch.* 37, p. 26-52.
- Tel Dan – Five Years Later. *Bibl. Arch.* 43, p. 168-183.
- The Discovery of the Middle Bronze Age Gate at Dan. *Bibl. Arch.* 44, p. 139-145.
- „To the God who is in Dan”. In: A. Biran, ed., *Temples and High Places in Biblical Times*, Jerusalem, p. 142-151.
- The Triple-Arched Gate at Tel Dan. *Isr. Explor. Journ.* 34, p. 1-20.
- The Dancer from Dan, the Empty Tomb and the Altar Room. *Isr. Explor. Journ.* 36, p. 168-187.

- 1989a The Collared-Rim Jars and the Settlement of the Tribe of Dan. *AASOR* 49, p. 71-96.
- 1989b The Evidence for Metal Industry at Dan. *Erez Israel* 20, p. 120-134 (Hebr.).
- 1993 „Tel Dan”. *New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*, Jerusalem, p. 323-332.
- 1994a *Biblical Dan*. Jerusalem.
- 1994b Tel Dan: Biblical Texts and Archaeological Data. In: Joseph Greene ed., *Scripture and Other Artifacts* (FS Ph.J. King), Louisville, Ky., p. 1-17.
- A. BIRAN & J. NAVEH, 1993, An Aramaic Stele Fragment from Tel Dan. *Isr. Explor. J.* 43, p. 81-98.
- A. BIRAN & J. NAVEH, 1995, The Tel Dan Inscription: A New Fragment. *Isr. Explor. J.* 45, p. 1-18.
- A. BIRAN, D. ILAN, R. GREENBERG, 1996, *Dan I, A Chronicle of the Excavations*. Jerusalem.
- S. BUNIMOVITZ, 1992 The Middle Bronze Age Fortifications in Palestine as a Social Phenomenon. *Tel Aviv* 19, p. 221-234.
- G. DOSSIN, 1970 La route de l'étain en Mésopotamie au temps de Zimri-Lim. *Rev. d.Ass.* 64, p. 97-106.
- I. FINKELSTEIN, 1992 Middle Bronze Age 'Fortifications': A Reflection of Social Organization and Political Formations. *Tel Aviv* 19, p. 201-220.
- R. FRANKEL, 1994 Upper-Galilee in the Late Bronze – Iron I Transition. In: I. Finkelstein & N. Na'aman eds., *From Nomadism to Monarchy*, Jerusalem, p. 18-34.
- V. FRITZ, 1990 *Die Stadt im alten Israel*. München.
- 1993 Open Cult Places in Israel in the Light of Parallels from Prehistoric Europe and Pre-Classical Greece. In: A. Biran ed., *Biblical Archaeology Today 1990*, Jerusalem, p. 182-187.
- C.H.J. DE GEUS, 1976 Van Dan en Berseba. *Phoenix* 22, p. 36-48.
- 1980 Lachis in Juda. *Phoenix* 26, p. 6-48.
- 1981 Het Israelietische Palmette-Kapiteel. *Phoenix* 27, p. 34-45.
- 1984 *De israelitische stad*. (Pal. Antiqua 3) Kampen.
- 1991 Het oudste Israël. *Phoenix* 37, p. 32-41.
- 1992 Het Jericho-Graf in het RMO-Leiden. *Phoenix* 38, p. 4-15.
- 1995 Een belangrijke stèle uit Tel Dan, Israël. *Phoenix* 41, p. 119-130.
- 1996 Politieke implicaties rond een recente tekstvondst in Israël. *Tijdschr. Medit. Arch.* 16, p. 30-35.
- 1997² De Ontwikkeling van de Palestijnse Archeologie en haar betekenis voor de Bijbelwetenschap. A.S. van der Woude ed., *Bijbels Handboek I*, Kampen, p. 96-114.
- S. GITTIN, T. DOTHAN, J. NAVEH, 1997, A Royal Dedicatory Inscription from Ekron. *Isr. Explor. Journ.* 47, p. 1-16.

- R. GONEN, 1992a *Burial Patterns & Cultural Diversity in Late Bronze Age Canaan*. ASOR-Diss., Winona Lake.
- 1992b Structural Tombs in the Second Millennium BC. In: A. Kempinski & R. Reich, *The Architecture of Ancient Israel*, Jerusalem, p. 151-160.
- A. GOPHER & R. GOPHNA, 1993 Cultures of the Eighth and Seventh Millennia BP in the Southern Levant. *Journ. of World Prehistory*, 7, p. 297-349.
- J. GUNNEWEG e.a. 1992 On the Origin of the Mycenaean IIIA Chariot Krater and other related Mycenaean Pottery from Tomb 387 at Laish/Dan. *Erez Israel* 23, p. 54-64 (Hebr.).
- D. ILAN, 1992 A Middle Bronze Age Offering Deposit from Tel Dan. *Tel Aviv* 19, p. 247-266.
- A. KEMPINSKI & R. REICH, 1992, *The Architecture of Ancient Israel*, Jerusalem.
- Th. LEVY ed., 1995 *The Archaeology of Society in the Holy Land*. London.
- A. MALAMAT, 1989 *Mari and the Early Israelite Experience*. Schweich Lectures, Oxford.
- A. MAZAR, 1990 *Archaeology of the Land of the Bible, 10.000-586 B.C.E.* New York/London.
- E. MINOFF, 1992 A Mace head Mould from Tel Dan. *Erez Israel*, 23, p. 87*-89*.
- B.A. NAKHAI, 1994 What's a Bamah? *Bibl. Arch. Review* 20,3 p. 18-29.
- E. PENNELS, 1983 Middle Bronze Age Earthworks: A Contemporary Engineering Evaluation. *Bibl. Arch.* 46, p. 57-61.
- K.A.D. SMELIK, 1995 Nieuwe ontwikkelingen rond de inscriptie uit Tel Dan. *Amst. Cah. Ex. Bijb. Theol.* 14, p. 131-141.
- 1996 De God Hadad, koning David en drie tekstfragmenten uit Tel Dan. *Groniek*, 133, p. 388-397.
- V. TZAFERIS, 1992 The „God who is in Dan”. *Erez Israel* 23, p. 128*-135*.
- D. USSISHKIN, 1992 Notes on the Middle Bronze Age Fortifications of Hazor. *Tel Aviv* 19, p. 274-281.
- 1993 Fresh Examination of Old Excavations: Sanctuaries in the First Temple Period. In: A. Biran ed., *Biblical Archaeology Today 1990*, Jerusalem, p. 67-85.
- P. WAPNISH & B. HESSE, 1991 Faunal remains from Tel Dan: perspectives on animal production at a village, urban and ritual center. *Archaeozoologia* 4, p. 9-86.
- Y. YADIN, 1963 *The Art of Warfare in Biblical Lands*, London.
- J. YELLIN & J. GUNNEWEG, 1989 Instrumental Neutron Activation Analysis and the Origin of Iron Age I Collared-rim Jars and Pithoi from Tel Dan. *AASOR* 49, p. 133-142.

A TALE OF TWO CITIES:
TWEE NIEUWE HETTITISCHE PROVINCIALE CENTRA

THEO VAN DEN HOUT

Inleiding

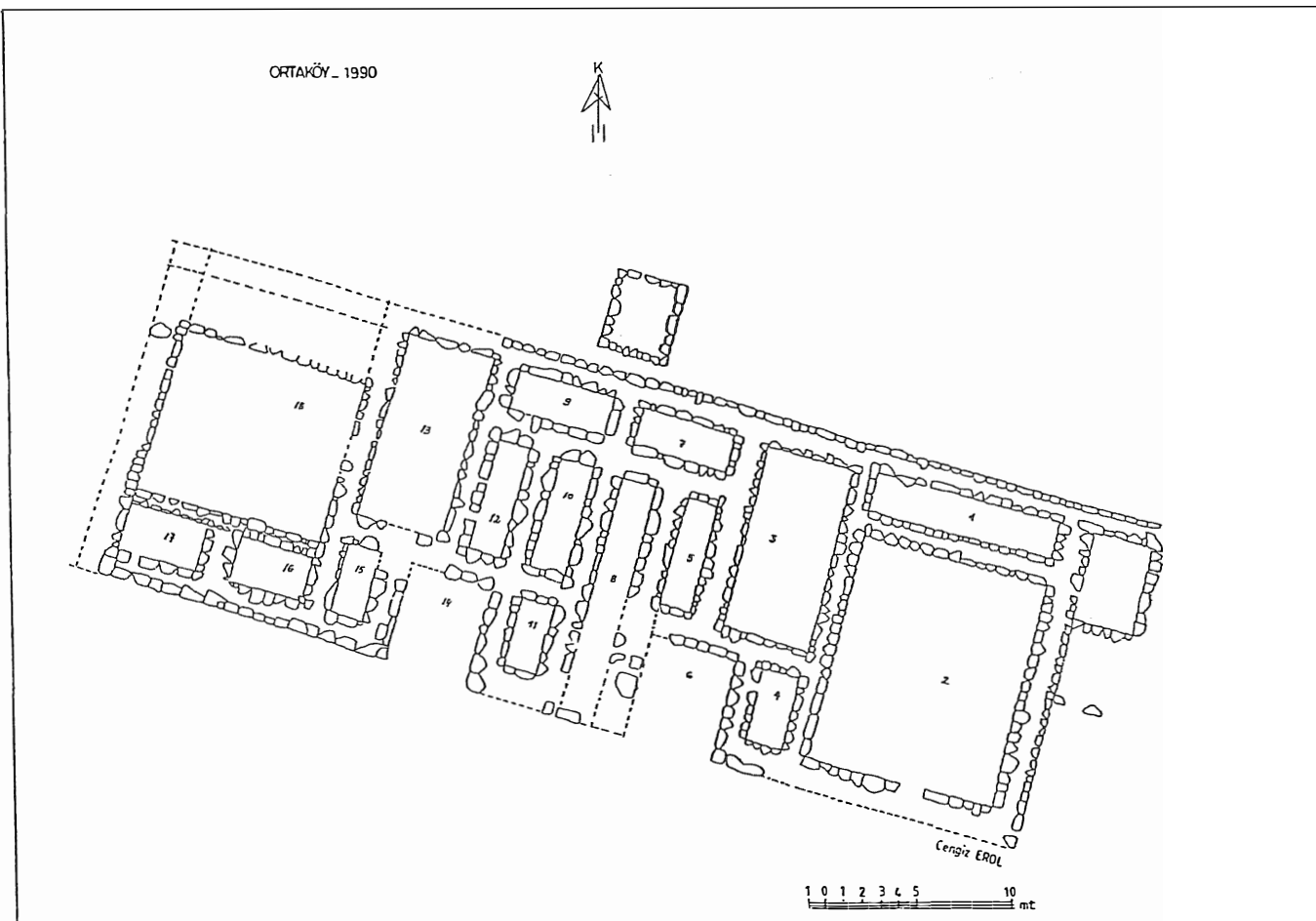
Na de nu bijna zestig campagnes sinds 1906 is de stroom van tekstuele en niet tekstuele vondsten bij de opgravingen in de voormalige Hettitische hoofdstad Hattuša nog altijd niet ten einde. De overvloed aan informatie, die daarbij naar boven kwam en nog steeds komt, is al voor een aanzienlijk deel in kaart gebracht maar wel enigszins eenzijdig: wij horen vrijwel uitsluitend over de regerende bovenlaag en vanuit een overwegend hoofdstedelijk perspectief. Voorzover Hettitische teksten buiten Hattuša (bijvoorbeeld in Syrische steden als Alalāḫ, Emar en Ugarit) gevonden werden, was hun aantal zeer gering en stamden ze — vanuit Hettitisch ogen — uit verre buitengewesten aan de rand van de Hettitische invloedssfeer. Voor de gang van zaken in de kern van het rijk, in Anatolië zelf, bleven we lange tijd op de hoofdstad aangewezen. De vondst van een klein provinciaal bolwerk met een eigen bescheiden tabletverzameling van 97 brieven, 17 administratieve en twee meer religieus getinte teksten bij Maṣat Höyük in het midden van de jaren zeventig was dan ook niets minder dan een sensatie (zie hiervoor de bijdrage van Françoise TIERKSTRA in *Phoenix* 39, 1 (1993) 37-46). Hoewel — ironisch genoeg — ongeveer de helft van de brieven door de Hettitische grootkoning aan zijn ambtenaren ter plekke geadresseerd was en de invloed van de residentie dus nog steeds overduidelijk aanwezig is, krijgen we toch een goed beeld van het leven in een klein grensdistrict in de eerste helft van de 14-de eeuw v.Chr. in het noorden van centraal Anatolië. Sinds het begin van de jaren negentig zijn daar nu twee plaatsen bijgekomen: Ortaköy en Kuşaklı. Hoewel over beide opgravingen nog niet veel en slechts in voorlopige vorm gepubliceerd is, beloven ze onze kennis van het leven in de provincie en de relaties met de hoofdstad enorm te verrijken.

Ortaköy

Het Turkse dorpje Ortaköy ligt op ongeveer 200 km ten noord-oosten van Ankara, zo'n twee dagreizen (50 km) verwijderd van wat ooit de Hettitische hoofdstad Hattuša (nu Boğazköy/Boğazkale) was. Het is geen

echte tell maar ligt in een vlakte met een oppervlakte van 7.5 km² omgeven door heuvels. Tijdens een zogenaamd *survey* project van de Universiteit van Ankara gestart in 1988, stootte men in 1989 op deze plek als een potentiële interessante site. Nadat in de vroege zomer van 1990 de vondst van twee spijkerschriftfragmenten, een Hettitisch en een Hurritisch stuk, gerapporteerd was, toog nog diezelfde zomer een team archeologen uit Ankara onder leiding van dr. Mustafa SÜEL en zijn vrouw, de Hettitoloog dr. Aygül SÜEL aan het werk. Tijdens die eerste campagne werden in de resten van een groot gebouw bijna 1900 fragmenten van kleitabletten gevonden. Intussen zijn er twee gebouwen grotendeels blootgelegd, een groot monumentaal complex („A”) en een wat kleiner gebouw („B”), en is het aantal tabletfragmenten aanzienlijk gestegen. Daarnaast zijn er tal van prachtige voorwerpen gevonden: aardewerk van allerlei soort, sieraden en andere objecten van goud en obsidiaan. De opgraving is bijzonder veelbelovend en zal voor vele jaren de archeologen bezighouden.

Gebouw A is deel van een complex, dat volgens de huidige gegevens ongeveer 100 × 25 m groot is (ill. 1 en 2). Over de aard ervan — tempel, paleis of iets anders — lijken de archeologen zich nog niet uit te laten, maar gezien het monumentale karakter moet het een belangrijke en centrale functie vervuld hebben. Het is vrij symmetrisch van structuur met zware cyclopische muren, zeer nauwgezet opgebouwd, die nog zo’n 2 m. aanstaan. Op grond van de dikte van eveneens 2 m. en de verkoolde resten van een hogere etage gaan de opgravers uit van een gebouw met minstens twee verdiepingen. Uit het laatste blijkt ook dat het gebouw in een brand verwoest is. Helaas hebben er in de loop van de eeuwen daarna nogal wat verstoringen plaatsgevonden. In Romeinse tijd diende het als begraafplaats, tot recentelijk als steengroeve en zo’n twintig jaar geleden hebben plaatselijke boeren een deel ervan tot twee meter diep uitgegraven en tot stal omgebouwd. Het laatste doet vermoeden dat tabletfragmenten al veel eerder bij de lokale bevolking bekend geweest zijn voordat twee kinderen de twee bovengenoemde stukken vonden. Nog voor de echte opgraving begon kwamen daar nog eens veertien bij. Dit alles is waarschijnlijk ook de reden dat het naar verluid om grotendeels kleine fragmenten gaat. Hun aantal is intussen opgelopen tot circa 3000, waarvan er al bijna 700 weer tot grotere gehelen zijn samengevoegd. Uit de vondstsituatie blijkt, dat de tabletten in drie aparte ruimtes op de eerste verdieping opgeslagen moeten zijn geweest, waarvan er in ieder geval twee aan de zuidzijde gelegen hebben boven de vertrekken 1 en 5 (zie de plattegrond ill. 1). Volgens de berichten tot nu toe zijn allerlei tekstgenres vertegenwoordigd: religieus, politiek-militair, administratief, orakels. Onder de religieuze teksten zijn vooral

III. 1 — Plattegrond van het noordelijke deel van gebouw A te Ortaköy (uit H. Ertem, A. Süel et al., *Hittite and Other Anatolian and Near Eastern Studies in Honour of Sedat Alp*, Ankara 1992, p. 492).

III. 2 — Gebouw „A” (uit brochure Ortaköy-Şapinuwa Archaeological Research).

veel Hurritische rituelen gevonden, die ook al uit Hattuša, de Hettitische hoofdstad bekend waren. Het grootste gedeelte van de teksten echter bevat correspondentie, die men in een aantal groepen kan verdelen. Er zijn brieven van de koning aan ambtenaren en omgekeerd, van ambtenaren aan elkaar en ook brieven van de koningin aan haar eega. Aangenomen dat de gevonden brieven ingekomen post betreffen, moet de koning dus regelmatig in Ortaköy geweest zijn.

Het andere gebouw (B) ligt op 150 m ten zuid-oosten van A. De fundamenten hiervan zijn veel grover gelegd dan het ‘cyclopisch’ verband van gebouw A. De opbouw bestond uit gebakken kleitichels, resulterend in vervolgens gepleisterde muren van ruim een meter dik. Ook hier gaat men uit van twee verdiepingen. Op de begane grond, mogelijk ooit de kelder, zijn meer dan 30 in rijen in de grond verzonken grote voorraadvaten, pithoi, gevonden, zodat dit gedeelte in ieder geval als magazijn gediend moet hebben. Tablet vondsten lijken hier niet gedaan te zijn.

Met deze twee gebouwen lijkt nog maar een fractie van het totale areaal aan het licht gekomen te zijn. Het totale oorspronkelijke stadgebied moet vele malen groter geweest te zijn. De heuvels rondom de vlakte herbergen volgens de archeologen behalve resten van religieuze architectuur ook een aantal militaire installaties, die mogelijk als bastions en uitkijkposten bedoeld waren ter bescherming van de bevolking in de vallei. Diezelfde heuvels waren ook belangrijk voor de water- en houtvoorziening van de stad.

De expeditieleden van de opgraving zijn er intussen van overtuigd, dat het hier om de resten van de Hettitische stad Šapinuwa gaat. Zelfs op de verkeersborden in de wijde omtrek lijkt de antieke naam de moderne nu al te verdringen. In de tot nog toe beschikbare informatie lijkt Šapinuwa inderdaad regelmatig in brieven uit Ortaköy voor te komen. Ook de Hurritische rituelen, die al even genoemd werden, hebben connecties met, onder andere, de stad Šapinuwa. Maar of dit genoeg is voor de voorgestelde identificatie, is wellicht nog niet boven iedere twijfel verheven.

Kuşaklı

De ruïneheuvel Kuşaklı ligt op zo'n 50 kilometer ten zuiden van de stad Sivas aan de Kızılırmak rivier in het oosten van centraal Anatolië (ill. 3). Na een eerste verkenning in 1992, waarbij op het oppervlak van de tell naast veelbelovend aardewerk al een fragment van een Hettitisch spijkerschrifttablet gevonden werd, begonnen in 1993 de echte opgravingswerkzaamheden. Sindsdien graaft daar ieder jaar een team van de Universiteit

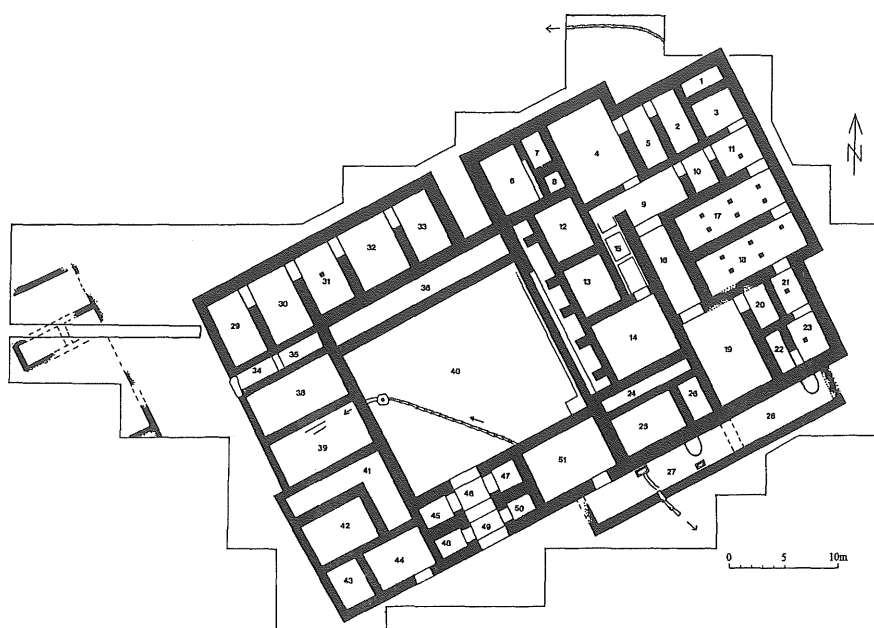

Ill. 3 — Kuşaklı (Foto Th. van den Hout).

van Kiel uit de Bondsrepubliek onder leiding van professor Andreas MÜLLER-KARPE. Qua oppervlak kan de plek zich meten met middelgrote sites als Karkamiš aan de Eufraat aan de Turks-Syrische grens en de antieke Syrische havenstad Ugarit. Modern geo-electrisch en geo-magnetisch onderzoek bracht op een soort röntgenfoto de contouren van een ommuurde Hettitische stad uit de 14-de en 13-de eeuw v.Chr. aan het licht. Maar de stad bestond niet alleen in die tijd: ook uit de Oudhettitische periode ervóór en uit de IJzertijd (eerste millennium) zijn lagen vastgesteld.

De muur van de vestiging uit de 14-de en 13-de eeuw heeft een lengte van ongeveer 1,5 km., is 4 m. breed en om de 25 m. versterkt met bastions. Ook zijn er twee grote stadspoorten zichtbaar. Binnen het zo omsloten stadsgebied zijn omtrekken van gebouwen te zien, die de archeologen helpen bij het trefzeker aansnijden van de heuvel. Twee van zulke grotere gebouwen zijn intussen blootgelegd: tempel I en tempel II, de laatste ook wel „gebouw A” genoemd. Daarnaast zijn er resten van woonhuizen gevonden.

Tempel I (zie plattegrond ill. 4) ligt aan de noordzijde van de tell en meet 36 bij 54 m. Tegen de helling van de acropolis aangebouwd zijn in ieder geval twee niveau's bewaard. Het tempelkarakter komt duidelijk naar voren in de centrale open hof, die we van de Hettitische tempels uit de

III. 4 — Plattegrond van tempel I te Kuşaklı
(uit A. Müller-Karpe, *Antike Welt* 27,2 (1996) 307).

hoofdstad Ḫattuša zo goed kennen. Afgezien van twee kleinere zijingangen (bij de ruimtes 34 en 44) vormt een vrij brede ingangspartij van zo'n 2.5 m. aan de zuidzijde van het gebouw duidelijk de hoofdtoegang, die direct op die hof en de rest van het complex aansloot. Daaromheen groeperen zich 51 ruimtes waarbij 'badkamers', keukens en een meer administratief-cultisch deel te onderscheiden zijn. Dat laatste wordt duidelijk vanwege de in 'kamer' 9 in totaal gevonden 65 *bullae* of zegelklompen. Gezien de afdrukken hebben die ooit gediend ter verzegeling van onder andere leren zakken met inhoud. Maar alles behalve de kleien verzegeling is in rook opgegaan. De *bullae* zijn daarom belangrijk, omdat men er zegels in afdruckte, die we lezen kunnen. Zo zijn er in zogenaamd Hiërogliefen-luwisch schrift vele namen en beroepen te lezen, die ons informatie geven over wie daar werkte of met de tempel van doen had. Een andere hoogst belangwekkende vondst zijn houtresten bij de zijingang van 'kamer' 34. Dendrochronologisch onderzoek (de zgn. jaarringendatering) daarvan door Professor Peter KUNIHOLM heeft intussen de jongste boomring vastgesteld op 1384. Dat wil zeggen, dat de boom gebruikt bij de bouw van die tempel, in dat jaar of kort daarop

gekap is en de tempel dus waarschijnlijk niet lang daarna gebouwd moet zijn.

Bijna op de top van de tell ligt het andere gebouw („gebouw A”), dat ook als tempel geïdentificeerd is. Deze tempel II is minder goed bewaard gebleven dan tempel I, vooral vanwege latere overbouwing in de IJzertijd. Zijn belang dankt dit complex aan de tekstvondsten, die hier gedaan zijn in een ruimte aan de westkant en het religieuze karakter van het gebouw onderstrepen. Tot 1997 zijn hier ongeveer 50 tabletten en fragmenten daarvan gevonden. Bovendien kwamen uit dit gebouw ook weer gezegelde bullae tevoorschijn. Onder de tabletten bevinden zich orakelteksten, feestbeschrijvingen en zogenaamde cultusinventarissen, dat wil zeggen administratieve teksten over de toestand van de tempel als geheel, de inboedel alsook over het personeel (over dit genre teksten zie de bijdrage van Joost HAZENBOS in Phoenix 43, 1 van 1997). Daarnaast zijn er ook fragmenten, waarin het scenario of de liturgie van religieuze feesten beschreven wordt. De teksten lijken tot nog toe allemaal uit de 13-de eeuw en dan vooral uit de tweede helft daarvan te stammen. Waarschijnlijk is hier geen sprake van een echte tempelbibliotheek, waarin men bepaalde tabletten voor lange tijd bewaarde en verzamelde, maar eerder van een om praktische redenen kortstondig bewaarde collectie, die bij toeval bewaard is. Normaal gesproken werden administratieve teksten na verloop van tijd vernietigd of gerecycled. De verwoesting van Kuşaklı heeft dat voor deze groep verhinderd. Wat we vinden is dus mogelijk alleen de tempeladministratie van de laatste fase.

In de teksten wordt de plaatsnaam Šarešša (of Šarišša) opvallend vaak genoemd en in zo’n context dat er gegronde reden is aan te nemen, dat Šarešša ook de antieke Hettitische naam van de vestiging was. Dat is een gegeven van onschatbare waarde voor onze kennis van de Hettitische geografie. Hoewel we honderden Hettitische plaatsnamen kennen, is slechts een handjevol ervan met zekerheid op de kaart precies aan te wijzen. Het gros van de geografische namen kunnen we alleen grofweg lokaliseren, gerelateerd aan diegene waarvan de exacte ligging wel bekend is.

Šarešša was al bekend uit de spijkerschriftteksten uit Hattuša als een niet onbelangrijke cultusplaats, waarvan men in ieder geval de lokale Stormgod, de godin Ištar en een beschermgod vereerde. De Stormgod van Šarešša wordt in verschillende lijsten van goden genoemd, die bij het sluiten van verdragen als getuigen werden aangeropen en wier woede men zich bij overtreding van verdragsbepalingen over zich afriep. Het oudste van deze verdragen stamt uit het midden van de 14-de eeuw. Nog verder terug in de tijd (16-de/15-de eeuw) komen we met Oudhettitische oorkon-

den, die de overdracht van landgoederen door de Hettitische Grootkoning vastleggen. Ook hier is sprake van een stad Šarešša, waar zich kennelijk een kroondomein van de regerende dynastie bevond: „Dit alles (nl. alles wat in het voorafgaande opgesomd is) heeft de Grootkoning genomen en aan het „huis” van (de stad) Ḫattuša in Šarešša gegeven.” Dat Šarešša al in Oudhettitische tijd bestond is ook archeologisch waarschijnlijk door sporen van een nog oudere laag (*Schicht* 3) onder tempel II. Diezelfde Oudhettitische laag is ook aanwezig in wat meer een kwartier met woonhuizen lijkt te zijn aan de westzijde van de acropolis, tegen de helling onder tempel II. In de teksten uit Ḫattuša wordt ook een (waarschijnlijk) vier dagen durend feest in Šarešša beschreven, waarin de koning genoemd wordt. Dit komt overeen met de al even genoemde feestbeschrijvingen uit Šarešša zelf, waaruit blijkt, dat de koning kennelijk regelmatig in het voorjaar naar Šarešša reisde om daar voor te gaan bij het feest. Interessant is daarin de volgende passage:

Wanneer de koning in de lente naar Šarešša gaat om de feesten te vieren: wanneer de koning de stad nadert, gaat hij niet omhoog naar de stad maar gaat de koning langs de naar boven lopende weg omhoog naar de *ḫuwaši* van de Stormgod.

Zo'n *ḫuwaši* is een stele of klein heiligdom, dat hier kennelijk in de omgeving van de stad lag. Ook op de derde dag begeeft de koning zich daarheen op een wagen. Deze vermeldingen van een *ḫuwaši* zijn des te interessanter, nu volgens de laatste berichten (1997) op drie kilometer buiten Kuşaklı de resten van wat een *ḫuwaši* geweest kan zijn, zouden zijn gevonden. Alhoewel de genoemde koning naar alle waarschijnlijkheid de Grootkoning uit Ḫattuša was, zijn er onder de zegels uit tempel I en II exemplaren gevonden met koningsnamen, die de archeologen als Mazitima (of Mizitima) en Sarijasa lezen. Het gaat daarbij misschien om lokale vorsten, die als onderkoning ten opzichte van het hoofdstedelijk gezag fungeerden.

Zo rijst al na enkele campagnes het beeld op van een Hettitische plaats aan de periferie van de kern van het rijk, al bewoond vanaf de Oudhettitische tijd (laag 3). In de 14-de en 13-de eeuw (laag 2) maakte het in ieder geval deel uit van het Hettitische rijk onder een lokaal (?) vorstenhuis. In deze tijd werd de cultus onder andere bepaald vanuit de hoofdstad en kwam de Grootkoning wellicht regelmatig voor bepaalde religieuze evenementen naar Šarešša toe. Na een verwoesting door brand, die volgens de archeologen met het eind van het Hettitische rijk kort na 1200 zou kunnen samenvallen, wordt de stad voor een onbepaalde periode provisorisch herbouwd (laag 1b). Na een langere tijd, waarin de heuvel onbewoond blijft, stamt de jongste laag (1a) uit de 7-de en 6-de eeuw v.Chr.

Bibliografie

Er is nog betrekkelijk weinig informatie over de opgravingen bij Ortaköy. Een kort overzicht over de eerste expeditie van 1990 werd door prof. Aygül SÜEL gepubliceerd in een feestbundel voor de nestor van de Turkse Hettitologie, prof. Sedat ALP, *Hittite and Other Anatolian and Near Eastern Studies in Honour of Sedat Alp* (uitgegeven door o.a. Aygül Süel, Ankara 1992, pags. 487-492). In juli 1996 verscheen naar aanleiding van het Derde Internationale Hettitologie-Congres in Çorum een kleine Turks-Engelse brochure (*Ortaköy-Şapinuwa, Archaeological Research*) met vooral prachtige foto's. Over de teksten en de identifikatie van Ortaköy met het antieke Şapinuwa verscheen van eveneens Aygül SÜEL een artikel in het Turkse wetenschappelijke tijdschrift *Belleten* (deel 225, 1995, pp. 271-283). Dankzij een Engelse vertaling gemaakt door dr. Oğuz SOYSAL (Chicago) en mij door hem vriendelijk ter beschikking gesteld kon ik daarvan voor dit artikel gebruik maken.

Een eerste samenvatting van de opgravingen in Kuşaklı tot en met 1995 door Andreas MÜLLER-KARPE is te vinden in het tijdschrift *Antike Welt* 27, 4 (1996) 305-312. Daarnaast zijn er deelberichten verschenen in de *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft* (MDOG), jaargang 127 (1995) en 128 (1996). De informatie over de dendrochronologische datering ontleen ik aan de voordracht van prof. Peter KUNIHOLM op de 207-de Meeting of the *American Oriental Society* gehouden te Miami in maart 1997.

THEO VAN DEN HOUT is bijzonder hoogleraar Hettitisch en verwante Anatolische Talen en Culturen alsmede de Geschiedenis van Anatolië in de preklassieke periode aan de Universiteit van Amsterdam

Publicaties van „Ex Oriente Lux”, te bestellen bij het genootschap of in de boekhandel. Prijzen zijn exclusief portokosten.

„Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap
Ex Oriente Lux”

- 14, 17, 18, 22, 26. B.H. STRICKER, *De Geboorte van Horus, I-V* (1963-1989; 773 p., 81 fig.) f200.—

Een groots opgezette studie gewijd aan de voorstellingen die in de oude wereld (Oude Nabije Oosten en antieke beschavingen) leefden over geboorte en ontstaan van het leven. De tot dusver verschenen delen behandelen, op basis van een zeer rijk bronnenmateriaal, de opvattingen inzake de geslachtsorganen, het (scheppende) woord, het zaad (het aandeel van man en vrouw in de vrucht), de bezieling en de vorming (kiem, kiemkracht, lichaam). (Deel IV, 224 p., los f65.—; deel V, 179 p., f65.—).

16. J. HOFTIJZER, *Religio Aramaica. Godsdienstige verschijnselen in Aramese teksten* (1968; 71 p., 4 pl.) f25.—

Behandelt de oud-aramese periode en de godsdiensten van de Nabateeërs van Palmyra en van Hatra.

23. M. STOL, *Zwangerschap en geboorte bij de Babyloniërs en in de Bijbel*. (1983; 116 p.) f45.—

Een studie over voorstellingen, gebruiken en tradities rond de geboorte, met gebruikmaking van veelsoortig tekstmateriaal. De schrijver behandelt o.a. terminologie, folklore, rechtsgewoonten, ideeën over conceptie en zwangerschap, bezweringen, omina, geneeskunst. Een bijdrage van Dr. Wiggermann analyseert de Babylonische demon Lamaštu, die het op zwangere vrouwen en baby's heeft voorzien (bezweringen, amuletten).

25. H. WILLEMS, *Chests of Life. A Study of the Typology and Conceptual Development of Middle Kingdom Standard Class Coffins* (1988; 249 p., 30 ill.) f70.— (leden f45.—)

De Egyptische lijkstijl was meer dan een laatste rustplaats. Hij bevatte een uitvoerige decoratie, bestaande uit pictoriale en tekstuele elementen. Deze vormden de magische instrumenten, waarmee de dode in het hiernamaals kon overleven. In deze studie wordt een overzicht gegeven van de typologische ontwikkeling van lijkstijlen uit het Middenrijk. Aan de hand hiervan wordt een poging gedaan, de evolutie van het achterliggende religieuze gedachtegoed te schetsen. E.e.a. resulteert onder meer in een nieuwe reconstructie van het begrafenisritueel.

27. B.H. STRICKER, *De hemelvaart des konings* (1990; 54 p., 20 ill.)

f25.— (leden f15.—)

Een studie over de hemelvaart van de koning, voornamelijk in het Oude Egypte. Behandeld worden aspecten als de grafkamer van Cheops, getallensymboliek, de vier winden en de vier Horus-kinderen, die geassocieerd zijn met dit thema; de hemelvaart van de ziel in het Corpus Hermeticum, de symboliek rond de wereldas, en de rol van de piramide in de hemelvaart. Apart en korter worden de opvattingen bij de Grieken, Joden, Perzen en Indiërs besproken.

28. S. DENNING-BOLLE, *Wisdom in Akkadian Literature. Expression, instruction, dialogue* (1992; 214 p.) f65.— (leden f45.—)

Een studie naar aard, inhoud en vorm van de Babylonische wijsheid en wijsheidsteksten, welke zich toespitst op de dialoog als literaire vorm voor het mondeling en schriftelijk onder woorden brengen, overdragen en reflecteren van wijsheid. Het boek bevat een inleiding, een bibliografie en biedt talrijke vertalingen van Mesopotamische wijsheidsteksten.

29. M.J. RAVEN, *De Schilderskaravaan van 1868* (1992; 212 p., 38 ill.) f65.— (leden f45.—)

Dit boek biedt de vertaling van een Frans dagboek van de Utrechtse schilder Willem de Famars Testas (1834-1896), een vertegenwoordiger van de internationale kunststroming van het Oriëntalisme. Hij maakte in 1868 met enkele collega's een reis van Egypte via Palestina en Syrië naar Byzantium. De uitgave bevat tekeningen en schilderijen van de Famars Testas en zijn collega's, waarvan vele tot dusverre niet gepubliceerd waren.

30. J.F. BORGHOUTS, *Egyptisch. Een inleiding in taal en schrift van het Middenrijk*. I, Grammatica; II, Tekenlijsten, Oefeningen en Bloemlezing (1993; ix+370+319 p., vele illustraties) f80.— (leden f50.—)

In dit praktische handboek wordt de lezer ingeleid in schrift, taal en literatuur van de periode van het Middenrijk (ca. 2140-1650 v. Chr.). Het boek is bedoeld voor iedereen die zich door zelfstudie kennis wil verwerven van het hierogliefenschrift en het klassieke Egyptisch als taal, om in staat te zijn authentieke teksten te lezen. Deel I is een beknopte grammatica, met onder meer woordenlijsten en andere indexen voor naslag. Deel II is een hulpboek; het bevat overzichten van hierogliefische tekens, een leergang door de grammatica van 33 secties, voorzien van oefeningen, en aan het einde een beknopte bloemlezing met aantekeningen. Daarin vindt men een selectie van representatieve teksten over allerlei onderwerpen die in de literatuur, geschiedenis, maatschappij en godsdienst van die dagen een rol speelden.

31. JAN WILLEM DRIJVERS, JAN DE HOND, HELEEN SANCISI-WEERDENBURG (eds.), „Ik hadde de nieuwsgierigheid”. *De reizen door het Nabije Oosten van Cornelis de Bruijn (ca. 1652-1727)* (1997, 201 p., 54 ill.) f49,50.— (leden f32,50)

In deze bundel met 12 artikelen worden De Bruijn's reizen door het Nabije Oosten behandeld. In afzonderlijke artikelen wordt ingegaan op zijn bezoeken aan Turkije, Egypte, Palestina, Persepolis en zijn geplande, maar nooit gerealiseerde bezoek aan Palmyra. Voorts wordt een biografie gegeven van De Bruijn, wordt ingegaan op de verschillende Nederlandse, Franse en Engelse edities van zijn reisverslagen, en zijn een drietal artikelen opgenomen over het 'Nachleben' van het werk van De Bruijn. In de verschillende artikelen wordt aandacht gegeven aan zijn werkwijze ter plekke alsook bij de vervaardiging van de reisverslagen; ook zijn bronnen en de wijze waarop hij deze heeft gebruikt komen aan de orde. De tekst is voorzien van een groot aantal citaten uit De Bruijn's reisverslagen. Een appendix biedt een chronologisch overzicht van zijn reizen. Rijk geïllustreerd met foto's en originele tekeningen van De Bruijn.

Dit jaar zullen de nummers 44,2 en 44,3 worden samengevoegd in één **dubbeldik themanummer** *De Talen van het Oude Nabije Oosten*. Deze Phoenix 44,2/3 zal in de tweede helft van dit jaar verschijnen.